

**KU PALUXIWA KA KU OVIWA KA TIMFANELO TA VATIRHI VA LE MAKAYA
EKA *GIJA WANUNA WA MATIMBA* HI H.S.V MUZWAYINE NA B.T. MAGEZA NA
VATUKULU VA KA GAZA HI H.S.V. MUZWAYINE. (THE INVESTIGATION OF
ABUSE OF DOMESTIC WORKERS IN *GIJA WANUNA WA MATIMBA* BY H.S.V.
MUZWAYINE AND B.T. MAGEZA AND *VATUKULU VA KA GAZA* BY H.S.V
MUZWAYINE)**

HI

NKUNA TOPPY MARIA

Yi nyikiwa hi ku landza swilaveko swa xitsalwana xo engetelela xa xikambelo

xa

DEGREE OF MASTERS OF ARTS

eka

NDZAWULO YA TINDZIMI

eYUNIVHESITI YA LIMPOPO

MULETERI: DR O.R. CHAUKE

LEMBE: 2015

i.

XIKHENSO

Ndzi khensa Dok. O.R Chauke ku va ndzi leterile hi mbilu yo basa paa! eka xitsalwana lexi. Loko ingi a va nga ndzi pfunanga i ngi xitsalwana lexi xi nga humelelanga.

Ndzi ta va ndzi endla xihoxo loko ndzi rivala ku khensa mana wa mina vona Mhlava Mamayila Nkuna, lava tiyiseleke ku hlambisa no nyika nseketelo ku suka eka tidyondzo ta le hansi no vumba nhlohlotelolo wova ni torha ra dyondzo.

Ndzi ta va ndzi endla xihoxo loko ndzi rivala ku khensa nuna wa mina Mthombeni Phosa Robert, loyi a tiyiseleke ku teka xinhongana lexi a xi nyikiweke hi manana ku va a ndzi ngenisa xikolo kusuka eka ntangha kaye leyi ku nga Giredi ya 11 ku yisa eka mithwaselo ya le hansi ku fika kwala ndzi nga kona namuntlha. Nakambe ndzi tlhela ndzi khensa ku va a tiyiserile ku vasale ni vana hi nkarhi lowu a ndzi yile ku ya rima nsimu leyi. Ndzi ri u nga heli Peluka wa tihavi ta Masingi to koka ti nga wisi, khomisa sweswo ni leka mundzuku hikuva ndza ha langutele ku pfuniwa nakambe hi wena ni le ka malembe lama ya landzelaka leswaku ndzi ta kota ku fikelela leswi ndzi swi lavaka evuton'wini ngopfungopfu swa dyondzo.

Ndzi nga rivali ku khensa wena Petunia Hlungwani, ndza khensa ku va u ndzi pfunile hi ku ndzi thayipela ntirho lowu hi vukheta no lehisa mbilu hikuva a swi nga ku oloveli.

Ndzi khensa nseketelo lowu a ndzi wu kuma eka Patience Mthombeni yena mativula ya mina, yena loyi a handza swihlovo ku huma mati leswaku buku leyi yi kota ku fika emakumu.

ii.

ACKNOWLEDGEMENTS

I would like to express my gratitude to:

Dr. O.R. Chauke, my supervisor, for his patience, encouragement, ideas, constructive criticism and unselfish guidance towards the fulfilment of the study. If it was not you and Prof. R.N. Madadze, who weeded the way, I should not have written it.

The Department of Xitsonga and other Departments of African languages at the University of Limpopo for sharing their knowledge and for moral support and also assisting me with some of the references i have used for the study.

Hlungwani Petunia for helping me to type my research.

The University of Limpopo to Waver Financial Assistance towards the cost of this study.

Above all, my thanks go to my father in Heaven, Jehovah who gave me strengths to overcome all the obstacles I came across when doing this study.

DEDICATION

Disethexini leyi yi fundzha vanhu lava va landzelaka:

Mhani wa mina: Mhlava Mamayila Nkuna

Nuna wa mina: Phosa Robert Mthombeni

Vana va mina va vanhwana: Patience, Nsuku

Vana va mina va vafana: Hloniphani, Ntokoto

Vaboti wa mina: Dyson, Tekani, Johanah, Noel, Modecai

This dissertation is dedicated to:

My mother: Mhlava Mamayila Nkuna

My husband: Phosa Robert Mthombeni

My daughters: Patience, Nsuku

My sons: Hloniphani ,Ntokoto

My brothers: Dyson, Tekani,Johannah, Noel, Modecai

SUMMARY

The main aim of this study is to examine abuse of domestic workers with special reference to Xitsonga drama, ***Gija wanuna wa matimba hi HSV Muzwayine na Bill T Mageza Na Vatulu va ka gaza hi H.S.V. Muzwayine***. This study also indicates characters who are abused and those who causes this abuse.

The first chapter reveals the general outline of the study, the problem statement, the aim. The most important terms of the study have been explained in this chapter so as to reveal what is expected to be analyzed. Some of the definitions of the Constitution have been defined.

Chapter two gives a short summary of the literature Review .

Chapter three defines methodology and analyse general themes.

Chapter five deals with the general summary of this mini-dissertation. The recommendations for further research have been indicated in this chapter.

NKATSAKANYO

Xikongomelo xa dyondzo leyi i ku xopaxopa kuoviwa ka timfanelo ta vatirhi va le makaya eka tsalwa ra **“Vatukulu va ka Gaza” hi H.S.V. Muzwayine na “Gija wa nuna wa matimba”hi H.S.V. Muzwayine na Bill T Mageza**

Dyondzo leyi yi tlhela yi kombisa swimunhuhatwa leswi tshikileriwaka na leswi vangaka ntshikilelo lowu.

Ndzimana yo sungula yi kombisa manghenelo, xitatimendhe xa xiphiqo, xikongomelo xa ndzavisiso, maendlelo. Eka yona ndzima leyi ku tlhele ku hlamuseriwa ni matheme ya nkoka lawa ya tirhisiweke ku humesela erivaleni leswi swi faneleke ku xopaxopiwa eka tsalwa leri ri hlawuriweke ku xopaxopiwa. Milavisiso ya swichudeni swin’wana swo fambelana na yona swi xopaxopiwile ku lava ku nkoka wa yona eka ntirho lowu. Tinhlamuselo ta Vumbiwa na ti hlamuselo ta vumbiwa eka ndzavisiso lowu.

Ndzimana ya vumbirhi i ya nkatsakanyo wa mitirho leyi hlawuleriweke ku xopaxopiwa ka mitirho leyi endlweke ya matsalwa yo hambana hambana .

vuxokoxoko ku endlela ku twisisa leswaku nchumu lowu i ncini.

Ndzimana ya vumune yi kombisa nkomiso, nxopanxopo wa matsalwa niku paluxiwa ka ku oviwa ka timfanelo ta vatirhi vale makaya eka tsalwara Gija wanuna wa matimba hi H.S Muzwayine na Bill t. mageza.

Ndzima ya thlanu i yo paluxa nkatsakanyo wo angarhela. Ndzima leyi yi tlhela yi katsa ni swibumabumelo swa wona ndzavisiso lowu.

Vundzeni

Nambara ya pheji

1. NDZIMANA YA 1	1
1.1 Manghenelo	1
1.2 xitatimendhe xa xiphiso	3
1.3 XIKONGOMELO XA NDZAVISISO	3
1.3.1 Xikongomelonkulu	3
1.3.2 Xikongomelontsongo	3
1.4 TINHLAMUSELO TA MATHEME	4
1.4.1 Timfanelo ta ximunhu	4
1.4.2 Vumbiwa	5
1.4.3 Nkongomelo	6
1.4.4 Vumunhuhati	6
1.4.5 Mbangu	8
1.4.6 Eka <i>tsalwa ra vatukulu va ka Gaza hi H.S.V Muzwayine.</i>	9
1.4.7 Eka <i>tsalwa ra Gija, wanuna wa matimba. H.S.V Muzwayine na Bill T. Mageza.</i>	18
1.5. NKOKA WA NDZAVISISO	22
2. NDZIMANA YA 2	
2.1 MITIRHO LEYI ENDLIWEKE	23
2.1.1 Mashao (2004)	23
2.1.2 Dunkie (1997)	23
2.1.3 <i>Lupri, Eugene, Grandin na Elaine (2014)</i>	24
2.1.4 <i>Schechter, Zygmunt, Coates, Davies, Trakba, McCaw, Koloddji na Robinson (2007)</i>	24
2.1.5 <i>Theoklitou, Kabitsis na Kabitsis (2012)</i>	24
2.1.6 ADAMS, ADRIENNE, SULLIVAN, BYBEENA GREESON (2008)	25
2.1.6.1 Economic abuse/ ku xanisiwa eka timali.	25
2.1.6.2 <i>Women's Domestic Abuse Helpline. Retrieved November 20, 2011</i>	26
2.1.6.21. Tindlela leti muovi wa timfanelo ta munhu un'wana a nga ti tirhisa fikelela xikongomelo swo ova timfanelo	

ta un'wana:	26
2.1.6.3 <i>Dutro D.G (1994) na maiuro,, ronald d, oleary k, daniel (2000)</i>	26
2.1.6.3.1 Ku xanisiwa miehleketweni	26
2.1.6.4. <i>Thompson A.E, Kaplam E.A.CA. 1996 Feb</i>	27
2.1.6.5 <i>Namie, G (2000, october)</i>	28
2.1.6.5.1 Ku xanisiwa emintirhweni	28
2.1.6.6 <i>Moffitt, T.E. Caspi, A, Rutter, m na Silva, P.A (2001)</i>	28
2.1.6.6.1 Swihlawulekiso swa vanhu lava xanisaka van'wana	28
2.1.6.7 Switandzaku swa ku xanisiwa emihleketweni	28
2.1.6.8 Switandzhaku swa ku xanisiwa emintirhweni	29
2.1.6.9 <i>Namie G. (2000, october)</i>	29
2.1.6.9.1 Tindlela leti kombaku ku xanisiwa emintirhweni	29
2.1.6.10 <i>Langhinrich-rohling J & Turner, L.A (2011)</i>	29
2.1.6.10.1 Ku sivela ku xanisiwa	29
2.1.6.11 <i>employee well-being Eupport: a Workplace Resource (2002)</i>	29
2.1.6.11.1 Ku sivela ku xanisiwa emintirhweni	29
2.1.6.11.2 <i>Follingstad, D.R, Deitart, DD & Green EP(2004)</i>	30
2.1.6.12 Mavonelo lama tivekaka ngopfu(Popular perceptions	30
2.1.6.13 <i>Domestic Violence Act 116 OF 1998</i>	31
2.1.6.13.1 Ku humesiwa ka papila ra nsirhelelo ra muxanisiwa mayelana ni mazolonga ya le mindyangwini.	30
2.1.6.14. <i>Domestic Act 116 of 1998</i>	31
2.1.6.14.1 Tindlela to tivisa muxanisiwa timfanelo ta yena.	31
2.1.6.115. <i>Domestic Violence Act OF 1998</i>	31
2.1.6.15.1 Tindlela to kuma papila ra nsirhelelo	31
2.1.6.16 <i>Domestic Violence Act of 1998</i>	31
2.1.6.16.1 Ku tekeriwa enhlokweni ka xikombelo no nyikiwa papila ra vusirheleri. (court protection order)	32
2.1.6.17 <i>Domestic Violence Act of 1998</i>	32
2.1.6.17.1 Matimba ya nawu ehenhla ka papila ra vusirheleri.	33
2.1.6.18. <i>Domestic Violence Act of 1998</i>	33

2.1.6.18.1 Ku yirisa muhehliwa ka leswi landzelaka:	33
2.1.6.19 <i>Domestic Violence Act of 1998</i>	33
2.1.6.19.1 Papila ra mpfumelelo ro khoma hi ku humesiwa ka papila ra vusirheleri	33
2.1.6.20 <i>Domestic Violence Act of 1998</i>	34
2.1.6.20.1 Ku teka matlhari na swidlayi swa nghozi	35
2.1.6.21 <i>Tropical Review Digest: Human Rights in the Middle East & North Afrika 2001</i>	35
2.1.6.21.1 Ku xanisiwa ka lava tirhaka emakaya: <i>petites Bonnes in Morocco By Joana Miller.</i>	35
2.1.6.21.2 Mintirho ya nghozi	35
2.1.6.20.3 Hikokwalaho ka yini vana va tirha	36
2.1.6.20.4 Ku lwisana na ku thoriwa ka vana tani hi vatirhi	36
2.1.6.21 <i>Dorman, Peter. 2007: Workers Rights and Economic Development</i>	37
2.1.6.22 <i>Domestic Workers Welfare and Social Security Act 2010</i>	37
2.1.6.22.1 Tinhlamuselo na swikongomelo	37
2.1.6.22.2 ku simekiwa ka vulawuri ehansi ka nawu.	38
2.1.6.22.3 Komiti ya le xikarhi	38
2.1.6.22.4 Ntirho wa komiti ya e xikarhi	38
2.1.6.2.5 Komiti ya mfumo yo tsundzuxa	39
2.1.6.22.6 Magoza yo tsarisa	39
2.1.6.22.7 Ku pfuxetiwa ka xitifiketi	40
2.1.6.22.6 Ku thoriwa ka vana	40
2.1.6.22.7 Ku humesiwa ka timali	40
2.1.6.22.8 Mudyandzhaka wa timali	41
2.1.6.22.9 Mali yo hoxa xandla ya mutirhi wa le kaya	41
2.1.6.22.10 Switandzhaku swo va mali yo hoxa xandla yi nga humesiwanga.	41
2.1.6.22.11 Milawu ya matirhelo	41
2.1.6.22.12 Ti awara leti mutirhi wa le kaya a faneleke ku tirha tona.	42
2.1.6.22.13 Muholo wa nkarhi wo engetela	42

2.1.6.22.14 Hikokwalaho ka yini ku fanele ku sirheleriwa vতিরhi va le makaya	42
2.1.6.22.15 Vতিরhi va le makaya I vতিরhi lava hoxaka xandla eka ikhonomi ya le ka “Social Development”	43
2.1.6.22.16 Nsirhelelo lo wu nga tiyisa timfanelo ta ximunhu, xizindhi no ti twa kahle ka vতিরhi va le makaya.	44
2.1.6.22.17 Marito ya Mutsweni ya nkoka hi vতিরhi va le Makaya	44
2.1.6.22.18 Nkarhi wo wisa loko mutirhi wale kaya a vabya	45
2.1.6.22.19 Nhlngano wo yimela vতিরhi vale makaya	46
2.1.6.23. <i>The Constitution of the Republic of South Africa, 1996</i>	46
2.1.6.23.1 Timfanelo ta vanhu	46
2.1.6.23.2 Ndzingano	47
2.1.6.23.3 ndzhuti wa ximunhu	47
2.1.6.23.4 vutomi	47
2.1.6.23.5 Ntshuxeko no sirheleriwa ka vanhu	47
2.1.6.23.6 Ntshuxeko wa vukhongeri	48
2.1.6.23.7 Ntshuxeko wa tipolitiki	48
2.1.6.23.8 Ntshuxeko entirhweni	48
2.1.6.23.9 Mbango	49
2.1.6.23.10 Tindlu	49
2.1.6.23.11 Nhlayiseko wa rihanyu, swakudya, mati na nsirhelelo	49
2.1.6.23.12 Vana	49
2.6.26 Leswi milavisiso yi hlamuselaka swona	49
3. NDZIMANA YA 3	51
3.1 Maendlelo ya ndzavisiso	51
3.1.1 Maendlelo ya ndzavisiso wa nkoka	51
3.1.2 Nxopaxopo wa vundzeni bya matsalwa	51
4. NDZIMANA YA 4	53
4.1Ku paluxiwa ka ku oviwa ka tinfanelo ta va tirhi va le makaya eka tsalwa ra vatukulu vaka Gaza hi H.S.V Muzwayine	53

4.1.1 Nkomiso wa tsalwa ra <i>vatukulu va ka gaza h.s.v</i> muzwayine	53
4.1.2 Nxopaxopo wa tsalwa ra <i>vatukulu va ka gaza hi h.s.v</i> muzwayine	54
4.1.3 ku paluxiwa ka ku oviwa ka timfanelo ta vatirhi va le makaya eka tsalwa ra <i>vatukulu va ka gaza hi</i> <i>h.s.v muzwayine.</i>	54
4.2 Nkomiso wa tsalwa ra <i>Gija wanuna wa matimba hi H.S.V</i> <i>Muzwayine na Bill T Mageza</i>	68
4.2.1 Nxopaxopo wa tsalwa ra <i>Gija wanuna wa matimba hi</i> <i>H.S.V Muzwayine na Bill T. Mageza</i>	72
4.2.2 Ku paluxiwa ka ku oviwa ka timfanelo ta vatirhi va le Makaya endzeni ka tsalwa ra <i>Gija wa nuna wa matimba</i> <i>Hi H.S.V. Muzwayine na Bill T. mageza</i>	73
5. NDZIMANA YA 5	73
5.1 Ku dlayiseta na ku bumabumela	77
5.2 Swibumabunelo	78
5.3 Swibumabumelo swa milavisio leyi leswi swi faneleke ku Endliwa.	78
6. TIBUKU LETI TIRHISIWEKE	79

XIHLAMBANYO

Ndza hlambanya leswaku ntirho lowu wa KU PALUXIWA KA KU OVIWA KA TIMFANELO TA VATIRHI VA LE MAKAYA EKA *GIJA WANUNA WA MATIMBA* HI H.S.V MUZWAYINE NA B.T. MAGEZA NA *VATUKULU VA KA GAZA* HI H.S.V. MUZWAYINE. (THE INVESTIGATION OF ABUSE OF DOMESTIC WORKERS IN *GIJA WANUNA WA MATIMBA* BY H.S.V. MUZWAYINE AND B.T. MAGEZA AND *VATUKULU VA KA GAZA* BY H.S.V MUZWAYINE)

I ntirho wa mina naswona a wu sitshama wu endliwa ekaYunivhesiti leyi hambi yin'wana. Matsalwa lama tirhisiweke na ku tshahiwa ma kombisiwile hi mfanelo.

T.M. MTHOMBENI

2015

INITIALS AND SURNAME

YEAR

SIGNATURE

1. NDZIMANA YA 1

1.1 MANGHENELO

Timfanelo ta vatirhi va le makaya ti tshamela ku oviwa nkarhi wun'wana na wun'wana ku ya hi ku hambanahambana ka tindhawu laha va tirhaka kona. Leswi swi endla leswaku vanhu lava va va na swiphiko swa le miehleketsweni leswi swi hetelalaka swi endla leswaku va va vanhu lava va tikombaka va nga hanyangi kahle emiehleketsweni. Hileswaku hanyelo ra vona ri hundzuka ri va leri ri nga amukelekiki evanhwini hikokwalaho ka swiphiko leswi va vangeriwaka swona.

Eka Anti-Slavery International Work and Slavery (2014) ku hlamuseriwa mutirhi wa le makaya hi ndlela leyi:

A domestic worker is a person who works within the employer's household. Domestic workers perform a variety of household services for an individual or a family, from providing care of children and elderly dependents to housekeeping, including cleaning and household maintenance. Other responsibilities may include cooking, laundry and ironing, shopping for food and undertaking other household errands.

Mutirhi wa le makaya i munhu loyi a tirhaka ndyangu wa munhu loyi a nga n'wi thola. Vatirhi va le makaya va tirha mitirho yo tala ya laha va nga thoriwa kona yo fana na ku hlayisa vana na vadyuhari, ku kukula, na ku hlayisa yindlu. Vatirhi lava va tirha na mitirho yin'wana yo fana na ku sweka, ku hlantswa, ku lolola swiambalo, ku rhumiwa ku ya xava swakudya ku katsa ni ku famba maendzo hi xikongomelo xo pfuna van'wana kwala kaya. Smart Cape (2010) yi hlamusela ndlela leyi timfanelo ta ximunhu ti oviwaka hi yona hi ndlela leyi: "Abuse is any form of behavior that controls another person, causes a physical harm or fear, makes someone do things they do not want to do. Abuse can be verbal, emotional, physical, sexual, material or financial".

Ntshaho lowu wu hlamusela leswaku timfanelo ta ximunhu ti nga ha oviwa hi ku biwa, ku chavisiwa, ku endlisiwa swa masangu hi nkanu, ku tekeriwa swo nhundzu,

swiambalo na mali. Lupri na Grandin (2014) va hlamusela ku tsan'wiwa ka timfanelo ta vatirhi va le makaya hi ndlela leyi: "Domestic violence can take a number of forms including physical, emotional, verbal, economic and sexual abuse, which can range from subtle, coercive forms to marital rape and to violent physical abuse that results in disfigurement or death".

Section 1(viii) of the Domestic Violence Act (1998) yi hlamusela tin'wana ta tinxaka ta ku oviwa ka timfanelo ta le makaya hi ndlela leyi: "Physical abuse, sexual abuse, emotional abuse, verbal and psychological abuses; economic abuse, intimidation abuse, harassment, stalking, damage to property". Ku tsan'wiwa ka timfanelo ta vatirhi va le makaya ku ta hi swivumbeko swo hlaya leswi katsaka na swo fana na ku vavisiwa emirini, ku vavisiwa eka switwi, mavulavulelo, mali ku katsa na ku pfinyiwa. Leswi swi hetelela swi endla leswaku van'wana va hundza emisaveni swi nga fanelangi. Webster (2011) u hlamusela ku oviwa ka timfanelo ta vatirhi va le kaya hi ndlela leyi:

Traditionally, domestic violence (DV) was mostly associated with physical violence. For instance, according to the Merriam-Webster dictionary definition, domestic violence is: "the inflicting of physical injury by one family or household member on another; also a repeated/ habitual pattern of such behavior".

Laha ku paluxiwa leswaku hi xintu ku oviwa ka timfanelo ta vatirhi va le kaya swi fambelana swinene ni ku vavisiwa ka vona emirini. Dikixinari ya Webster yi hlamusela leswaku ku oviwa ka timfanelo ta vatirhi va le kaya swi vula ku vavisiwa emirini kumbe emoyeni hi munhu wo karhi. Hi xitalo mahanyelo ya lawa ya tshama ya ri karhi ya vuyelela nkarhi hinkwawo.

1.2 XITATIMENDHE XA XIPHIQO

Vatirhi vo tala va le makaya va tshama va ri karhi va rila hikokwalaho ka ku oviwa ka timfanele ta vona. Mfumo na wona wu ringeta hi matimba ku vona leswaku timfanelo ta vanhu lava hinkwavo ta sirheleleka kambe mhaka leyi yi ala yi ri karhi yi ya emahlweni. Ndzavisiso lowu wu endleriwe ku lemukisa tiko, ngopfungopfu mfumo, leswaku wu yima hi milenge ku ringeta ku herisa xiphiqo lexa ku oviwa ka timfanelo ta vatirhi va le makaya. Leswi swi nyanyisiwa hileswi masiku lawa vatirhi va tlhelaka va xanisiwa hi vathori va vona, ngopfungopfu va xinuna, ku va sindzisa ku endla swa masangu na vona. Van'wana va vatirhi lava va tumbeta mhaka leyi hi ku chava leswaku va nga heleriw hi ntirho va sala va dlawa hi ndlala. Leswi swi hetelela swi vanga timholovo emindyangwini loko swo tshuka swi humela erivaleni. Nakambe swi tlhela swi hahlula na miti.

1.3 XIKONGOMELO XA NDZAVISISO

1.3.1 Xikongomelonkulu

Xikongomelonkulu xa ndzavisiso lowu i ku paluxa timfanelo ta vatirhi va le makaya eka tibuku leti hlawuriweke ku nga *Gija wanuna wa matimba hi H.S.V Muzwayine na B.T Mageza, na Vatukulu va ka Gaza hi H.S.V Muzwayine.*

1.3.2 Xikongomelontsongo

- Ku hlamusela leswi ku oviwa swi vulaka swona.
- Ku boxa tindlela ta ku oviwa ka timfanelo ta vatirhi va le makaya tanihilaha swi paluxiwaka hakona eka tibuku leti hlawuriweke.
- Ku paluxa swivangelo swa ku oviwa ka timfanelo ta vatirhi va le makaya tanihilaha swi paluxiwaka hakona eka tibuku leti hlawuriweke.
- Ku xopaxopa switandzhaku swa ku oviwa ka timfanelo ta vatirhi va le makaya tanihilaha swi paluxiwaka hakona eka tibuku leti hlawuriweke.
- Ku boxa magoza lama tekiwaka hi vatirhi lava va overiwaka timfanelo ta vona.

1.4 TINHLAMUSELO TA MATHEME

Marito lama yo tika lama tirhisiweke eka ndzavisiso lowu i ya nkoka swinene. Hikokwalaho ka leswi ya nga twisisekiki hi ku olova, swa fanelela leswaku ya hlamuseriwa. Leswi swi ta pfuna mulavisisi na vahlayi ku twisisa leswi ku vulavuriwaka swona eka ndzavisiso lowu. Marito lama ya ta hlamuseriwa hi ku koxometa laha hansi.

1.4.1 Timfanelo ta ximunhu

Munhu un'wana na un'wana loyi a hanyaka laha misaveni u ni timfanelo ta yena leti faneleke ku hloniphiwa hi van'wana. Hileswaku a nga fanelanga ku sindzisiwa ku endla leswi a nga swi rhandziki. Davel (2000:120) yena u hlamusela timfanelo ta ximunhu a ku: "Human rights are often described as those rights afforded to every human being. People are born with these basic rights".

Davel eka tsalw ra yena ra Human Rights u hlamusela timfanelo ta ximunhu tanihi timfanelo leyi munhu un'wana na un'wana loyi a hanyaka laha misaveni a faneleke ku va na tona. Timfanelo leti ati xaviwi kun'wana, munhu un'wana na un'wana u tswariwa a ri na tona. Hileswaku i nyiko yo huma eka Xikwembu. Davel u ya emahlweni a paluxa leswaku munhu un'wana na un'wana wa tiko ra Afrika-Dzonga u ni lunghelo ro va na timfanelo leti.

Hikokwalaho ka ku xanisiwa ni ku oviwa ka timfanelo ta vona, vatirhi va le makaya va tshikileriwa hi swiyimo leswo tika kambe va nga swi rhuleli munhu hikuva vo kala va raha bakiti na swona swi nga tiviwangi hi munhu.

Hi xitalo ku xanisa (abuse) ni ku oviwa ka timfanelo ta ximunhu kumbe vavasati (women abuse) ku humelela emindyangwini ya vanhu. Eka nxopaxopo lowu hi ta langutisa eka madzolonga ya le mindyangwini (domestic violence). Hi ta langutisa eka Vumbiwa ni nawu wa Afrika-Dzonga ni le ka madzolonga ya le mindyangwini. (Domestic Violence Under the South African

law) leswaku wu ri yini hi mhaka leyi. Bill of Rights, Section 12 (c) yi vula leswi hi madzolonga ya le mindyangwini:

Everyone has the right to freedom and security of the person, which includes the right to be free from violence from either public or private sources.

Munhu un'wana na un'wana u na timfanelo ta ntshuxeko na ku sirheleriwa hi nawu leswi swi vulaka leswaku munhu u fanele a va loyi a ntshunxekeke eka madzolonga, ya nga va ya le xihundleni kumbe ya le rivaleni ma voniwa hi vanhu hinkwavo. Un'we eka mune wa vavasati u hlangana na madzolonga ya le mindyangwini siku na siku. The National Conference on Women Abuse and Domestic Violence (1995), mukhomela muphuresidende, Mbeki (1995) u vule leswi landzelaka:

It was estimated that 30 percent of all the cases of violence reported to the South African Police Service are domestic in nature.

Nhlamuselo leyi laha henhla yi vula leswaku ku pimanisiwa kwalomu ka makumenharhu wa tiphesente ta milandzu leyi mangariweke etijele ta Afrika-Dzonga, to tala i ta madzolonga ya le mindyangwini leti mangariwaka.

1.4.2 Vumbiwa

Vumbiwa i buku leyi yi tameleke milawu ya tiko ra Afrika-Dzonga. Milawu leyi ku hanyiwa hi ku landzlela yona loko ku ri karhi ku hanyiwa. Joubert na Prinsloo (2001:22) va hlamusela Vumbiwa loko va ku: "A Constitution is a document that sets out rules for running the country. It also protects domestic principles and the rights of citizens". Ku ya hi ntshaho lowu nga laha henhla Vumbiwa i tsalwa ro karhi leri

vekaka milawu ya mafambiselo ya tiko ri tlhela ri sirhelela mikhuva yo karhi ya xidemokirasi ni timfanelo ta vaakatiko. Nawu lowu wu fanele ku landzeleriwa hi varhangeri va tiko, mfumo ni vanhu hinkwavo va Afrika-Dzonga. Raylene (1999:07) u vula leswi landzelaka mayelana na vumbiwa:

The constitution is a very important political and legal document. It is a collection of laws made by parliament which set out the structure of the government and what powers it will have ...

Raylene u paluxa leswaku vumbiwa i xitsariwa xa nkoka xa tipolitiki na nawu. Vumbiwa i nhlengelo wa milawu leyi endliweke hi palamende, leyi vumbaka xivumbeko xa mfumo ku katsa na matimba lama vumbiwa byi nga ta va na wona.

1.4.3 Nkongomelo

Nkongomelo i hungu leri mutsari a lavaka ku ri fikisela vahlayi. Wallace (1976:21) u hlamusela nkongomelo hi ndlela leyi: "The principal phenomenon which underlines a discussion. The central idea, the basic issue which the novelist/playright is concerned, and on which he comments through the medium of his story and his plot". Wallace u boxa leswaku nkongomelo swi vula hungunkulu ra tsalwa. U ya emahlweni a paluxa leswaku hungu leri i hungu leri mutsari wa tinovhele kumbe mitlangu a kongomaneke na rona. Hungu ri tikomba kahle eka xitori na kungu ra xona. Machete na Magamana (2014:166) va hlamusela nkongomelo tanihi "hungu leri humesiwaka eka tsalwa." Machete na Magamana va tiyisisa ku va nkongomelo ku ri hungunkulu leri tsalwa rin'wana na rin'wana ri kongomaneke na rona.

1.4.4 Vumunhuhati

Eka vumunhuhati hilaha vanhu lava nga hanyiki eka tsalwa, va nyikiwaka swihlawulekisi swa vanhu lava va hanyaka. Va nyikiwa swihlawulekisi leswi leswaku va ta kota ku fambisa hungu ra tsalwa. Gray (1985:45) u hlamusela vumunhuhati hi ndlela leyi: "Characters are invented, imaginary persons in a dramatic or narrative work, which are given qualities and behavior, we learn about them through dialogue,

action and description”. Gray u boxa leswaku swimunhuhatwa i vanhu lava mutsari a ngo tivumbela vona eka matsalwa yo fana na ntlangu kumbe novhele.

Barnet (2011:179) u seketela mhaka leyi loko a ku: “Characterization or personality is defined by what they say, by what the characters do, by what they say, by what others say about them, and by the setting in which they move”. “Barnet u hlamusela leswaku vumunhuhati kumbe vumunhu byi nga hlamuseriwa ku ya hileswi swimunhuhatwa swi endlaka swona, leswi swi swi vulaka ni leswi van’wana va vulaka swona hi swimunhuhatwa leswi ni mbango lowu swi fambafambaka eka ka wona. Vumunhuhati i ndlela leyi swimunhuhatwa swi humeseriwaka erivaleni hi swifaniso hi marito man’wana, hi ku landzelela nongonoko wa vumunhuhati, kutani endzhaku ku landzela xivutiso xa leswaku i yini swimunhuhatwa. Abrams (1971:21) u hlamusela swimunhuhatwa hi ndlela leyi:

Characters are the persons in a dramatic or narrative work endowed with moral and dispoitional qualities that are expressed in what they say the dialogue – and what they do the action.

Gray (1985:45) u hlamusela vumunhuhati a ku:

Characters are invented, imaginary persons in a dramatic or narrative work, which are given qualities and behaviour, we learn about them through dialogue, action and description.

Abrams na Gray (1985:45) va seketela mhaka ya leswaku swimunhuhatwa leswaku i vanhu lava va nga tlangaka ka ntlangu kumbe eka ndzungulo, lava va nga lo tumbuluxiwa hi mutsari, va kumeka va gingirika va ri ni swiendlo leswi swi humelerisaka vumunhu bya swona.

Swiendlo swi nga va ni nkucetelo wa hanyelo ra swimunhuhakwa, mbangu, kungu ni leswi swi humelerisaka swiendlo, mbulavulo ni mahanyelo ya swona.

Vumunhuhakwa i swihlawulekisi leswi swi kumekaka eka novhele, ntlangu kumbe mi ntsheketo, hi kuma ku twisisa vito leri loko hi nyika tinhlamuselo.

Roberts (1993:53) u hlamusela swimunhuhakwa swa mutsari loko a ku:

Although characters in a book are not real persons, as readers, we are entitled to expect that the characters in a novel or play will be true to life i.e., the actions, statements and thoughts of a particular character must all resemble what a human being is likely to do, say and think under a given circumstances.

Roberts u hlamuse leswaku hina va hlayi hi langutela leswaku swiendlo swa swi munuhakwa swiva leswi swi khorisaka lokoswi pimanisiwaka ni swa vanhu va Kunene.

1.4.5 Mbangu

Mbangu swi vula ndhawu laha timhaka ti humelelaka kona. Machete na Magamana va hlamusela mbangu hi ndlela leyi: "(tibuku, switori, n.sw.) ndhawu laha swilo swi humelelaka kona". Machete na Magamana (2014 :128) va tiyisisa ku va mbangu ku ri ndhawu laha vanhu va endlelaka swo karhi kona. Hileswaku handle ka mbangu tsalwa ri nge swi koti ku humelela. Mushwana na Ndlhovu (1993:89) va hlamusela mbangu hi ndlela leyi: "mbangu eka tsalwa swi vula ndhawu leyi timhaka ta tsalwa ti humelelaka eka yona." Mushwana na Ndlhovu va tiyisisa ku va mbangu ku ri ndhawu laha timhaka ta matsalwa ti endlekaka kona.

1.4.6 Eka tsalwa ra Vatukulu va ka Gaza hi H.S.V Muzwayine.

Mbangu i ndhawu laha swilo swi hume lelelaka kona kumbe laha xitori xi tlangaka kona. Eka tsalwa ra vatukulu va ka Gaza hi H.S.V Muzwayine loko hi languta hi kuma leswaku mbangu hi wu vona e “Taxi Rank” le ku helelaka “Thababosigo street” , Meadowlands. Hi vona Benjamin Nkwini na Francisco Fonseca va yimile va khegele mathekisi ya vona laha a va ri ku xegeleni hikokwalaho ko pfumaleka ka vanhu vo khandziya mathekisi. Mpfumaleko wa vanhu wu endle leswaku mali yi nga ngheni hikuva mali va yi kuma loko vanhu va khandziya mathekisi ya vona. Hi twa Benjamin a ri karhi a xegela a ku: Yha! Exikarhi ka vhiki bisinisi a yi hatlisi, na nchumu. (p.1)

Benjamin a vula marito lawa hikuva hi mpfhuka xa mpundzu va yimile a ku nga ri na vanhu vo ta khandziya. Leswi swi seketele hi marito lawa: Nkarhi: swi lava ku ba dina (p.1)

Dina i nkarhi wa nhlikani leswi vulaka leswaku mpundzu hinkwawo a va nga si layicha na kan’we naswona a ku ri ntirho lowu a va tihanyisa ni ku hanyisa mindyangu ya vona ha wona. Leswi swi vula leswaku loko vanhu va nga khandziyi mathekisi ya vona a ku nge vi ni swakudya ekaya.

Hambi swiritano Francisco u tiyisile Benjamin nhlana hi ku vula leswaku tani hi leswi ku nga “Sheila’s Day” vanhwanyana lavo tirha emakhixini a va si chayisa loko va ta chayisa ku ta va na xinkwa hikuva va ta khandziya va va mukisa emakaya.

Ku yisa emahlweni hi tlhela hi kuma mbango laha ku nga ekaya ka Francisco, 173 Vincent street, zone 3, Meadowlands, laha Francisco na Gudluza a va tshamile ekamareni ya switulu ni matafula yo saseka swinene, va ri karhi va nwa tiyi. Lizzy na Ndirayi va ri karhi va hundza va khomile swikalu swa byalwa va ya le khixini. Francisco na Gudluza a va ri karhi va burisana hi mhaka yo sungula nhlango wa Gaza. Hi twa Francisco a ku:

Hi laha ndzi nga hlamusela hakona, Nkulukumba
Chinawu, mhaka yi fanele ku sungula yi chumbutiwa

hi hina. U mutsari mina ndzi mutshami-wa-xitulu xa
huvo ya hina leyi hi nga yi sungula ya Gaza (p.2).

Laha Francisco na Gudluza a va bula hi ta huvo leyi a yi pfuna ku va va posela vanhu emakaya, vanhu vo kota va-Gototo wa ka Mafitiji, Murhun'wa, Nkaxaka, xipapa i vanhu lava a va nyika swikombiso hi vona hikuva a va khorwile eJoni laha a va nga muki na le makaya hi ku pfumala mali no ka va nga swi tivi leswaku va ya fikela kwihi. Hi twa Gudluza a vula marito lawa:

Wa vurisa, Francisco, loyi va nge i murhin'wa
yena, leswi ni lomu a dyaka kona no lata rivambu,
a swi nga tiviwi hi munhu (p.2).

Marito lama ma tiyisisa ku va munhu a pfumala kaya kumbe ndhawu ya xidzi laha munhu a tshamaka, ku dya kun'we no etlela kona.

Hi tlhela hi kuma Lizzy na Francisco kwala kaya ka Francisco ni ndzhenga laha a va ri karhi va burisana hi mhaka ya tilayisense ta mathekisi ya Francisco laha Francisco a nga kombisa leswaku Nkwinika loyi a tirhaka eTraffic Department a ti komba a ri ni xiphiko xo khira eka vanhu van'wana kambe i munhu wa xihatla hi ntlhontlho. Mhaka yo tika i ku va tilayisense ta yena ti nga lunghi hi xihatla. Hi twa Lizzy a hlamula a ku:

N'wina mi ta xisiwa hi vanhu, u fanele ku
va a ti kumile khale tilayisense ta wena. Wena
ha yini u nga tiendlanga hi wexe? Leswi ku
dyondza mi nga dyondza ke? (p.4)

Lizzy a ringeta ku byela Francisco hi mhaka ya leswaku ku rhuma switlula hi ku tiendlela hikuva u ta langutela nkarhi wo leha kambe u nga kumi ntiyiso wa mhaka kasi loko u endla hi wexe u ta va na vuxokoxoko bya kahle leswaku swi tsandza kwihi?

Ku yisi emahlweni hikuma eka Francisco ni ndzhenga swinene Lizzy u karhi wa susa tikopi leti Francisco a nwela eka tona tiyi. Loko a hetile ku susa kutani a tshama

exitulwini vate va ha tshamile Francisco a byela nsati Lizzy leswaku hi nkarhi wa mafayifi u ta ya e Rhenkeni ya tithekisi ku ya hakela tidirayivha ta yena, naswona yena u ta chayela a rhwala vanhu ku kondza ku ba nkarhi wa eyiti ni madyambu. Lizzy yena u hlamule Francisco a ku:

Na mina ndzi ta rhuma Ndirayi le khefini a ya
xava swo endla chopasi, kambe ndza ha
wisanyana, ndzi ta n'wi yela kwale khixini (p.5).

Va te va ha bula tano ko gongondza vayeni ku nga Donald na Patricia lava a va huma ekaya exipilongo. Endzhaku ko xewetana no burisana va lerile kutani va huma na Francisco tani hi leswi na yena a ya ethekisi rhenke.

Hi tlhela hi kuma Ndirayi na Taljaart lava va nga hlangana va huma laha a va rhumiwile kona le khefini hi nkarhi wa lowo dyambu a ri sungula ku lavi-lavi Taljaart u huwelele Ndirayi a kombela leswaku a n'wu yimela. Va fambe swin'we va longoloka va ri karhi va burisana hi ta laha va tirhaka kona. Taljaart u byele Ndirayi leswaku xana va ngo khalabyela kwalomu switangeni swa vavasati va lomu. Hi vona a tlhela a kombisa leswaku a ku ri ni vanhu vo fana na va Jimboy lava va nga muka. Taljaart u tele hi miehleketo ya leswaku a ti vula emahlweni ka nhlengeletano, a nga tifihli leswaku na yena vata kota ku n'wu heleketa ekaya hitwa Ndirayi a hlamula aku:

Na mina ndzi ni miehleketo yo fana ni ya wena.
Hakunene wonge va lo hi loyela lomu switangeni
swa vavasati va lomu Joni lomu. (p.8)

Hi tlhela hi vona mbangu eka No: 12 Odendaal street, Meadowlands eka Bellinah Nkuna, Lazarus na Bellinah va karhi va nwa hi tinghilazi. Kamara yi ri ni xitafulana lexitsongo ni masofa ni "radiogram" yikulu swinene. Paul ni ku leha ka yena wa karhi wa titshombonyokela a ri yexe, "radio" yi ri karhi yi rila.

Laha hi kuma Bellinah, Lazarus na Paul lava a va ri karhi va vulavula va sandza komiti ya nhlango wa huvo ya Gaza. Hi mavulavulelo ya vona a va nga kombi

nseketelo eka huvo ya Gaza hikuva a vula leswaku valungu va ta va hangalasa. Hi twa Paul a vula leswi:

Mahungu a ma etleli endleleni, nandzuwe.
A ndz i ri na Benjamin Nkwinika loko ndzi ta la,
u ri lexa phutukezi xi hlangane nhloko. Hi yena
a nga ndzi hlevela timhaka leti ta Lizzy u ti vula-
vulaka. Na leswa huvo ya Gaza na yena, wonge
u lava ku nyika valungu matimba yo hi hangalasa
hangalasa la madorobeni. (p.9)

Swikomba kahle leswaku Paul I muhehli u tlhela a ya emahlweni a vula leswaku u le
ka komiti ya huvo ya ka Gaza, kambe u ri a nge he tiheteli nkarhi hi ku ya kona
enhlengeletanini. Tani hi mukhomi wa mali u ri a nge he pfuki a sayinile u ta vona
leswaku mali va ta yi kumisa ku yini. Hi twa Lazarus a yisa kungu ro hamboloka
emahlweni a ku:

Phela mfa loyi Francisco u nga ku vuphukuphuku
lebya yena byi n'wi humba mano. U nga ku
we-e-ena xipinyapinya u teka mali ya ntwanano wa
huvo ya Gaza u rhumela vanhu ha yona emakaya!
U endla hi le xa malebvulexi va nge I Gudluza xi
ngo tsala swa nhloko ya xona. Milawu leya valungu
ya masiku lawa yi n'wi humba mano. U lava ku luke-
riwa mano mfana loyi, a susiwa. (p.9)

Hi tlhela hi vona majaha manharhu ya kongoma xitarata xo ya eholweni ya
“Sobantu” va hlovile swinene majaha ya Machangana. Laha hi laha majaha ya nga
hlangana na Paul loyi a nga mutameri wa nkwama wa huvo ya ka Gaza. Hi twa Paul
a vutisa majaha lawa leswaku vo ya kwihi, Jaha (1) ri hlamula leswaku Paul wo
tiendlisa hikuva na yena u wela eka komiti ya huvo ya ka Gaza leyi ku nga yona yi
nga hangalasa maphepho yo hlamusela nhlango lowu khomeriwaka eholweni. Hi
twa Paul a hlamula majaha lawa a ku:

Kambe n'wina machangana mi swiphukuphuku.
Ndzi ri mi madodomezi mi tlula hi tin'wana tinxaka
la Madorobeni mi tshama mi twa Vasuthu na Mazulu
va ri karhi va xisetelana hi ku tlhelela lomu makaya
ku ya xaniseka ntsena? Ma ha ta va kuma Macha-
ngana yo kota va-Richard Granville Baloyi na va
Mabuza xana? A va ri swikhumukani swa lomu Joni
lomu (p.10).

Hi marito lama ma nga laha henhla Paul a hlohlotela majaha ku tlhela va nga yi eka
nhlengeletano ya huvo ya ka Gaza.

Hi tlhela hi vona mbango wa tsalwa leri eholweni ya SoBantu kwale Meadowlands.
Vanhu va tele swinene. Nhlengeletano yi ya ku heleni. Loko nceka wu pfuriwa, ku
phokoteriwa mandla na huwa yo tsaka. Vanhu va huwelela va ku Gaza!! Gaza!!
Francisco! Gudluz! A yi vuye Gaza yi ya emahlweni. Hurree!!!.... loko huvo yi nga si
hela ku fika xipapilana lexi tsariweke hi muongori wa le xibedlele xa Baragwana a
kombisa ku twa ku vaviseka hi rifu ra n'wana wa ka Maluleke, Benete Mfinyata, Hi
twa muongori a ku:

Laha xibedlele u hava ni pasa, se hi leswaku
Hulumende u ta n'wi lahla, swa vavisa leswi,
Ringetani hi matimba n'wina huvo ya Gaza leswaku
ntsumbu wa yena wu yisiwa ekaya a ya lahliwa kona
(p.11).

Muongori na yena u tlhela a kombisa leswaku xivongo lexi a tirhisaka xona a hi
xivongo xa yena xa ntiyiso yena i wa ka Maluleke. U kombisile leswaku a ku ri
vatswari va yena va nga lo tihundzuluxa. Huvo ni vanhu hinkwavo va be mandla va
seketela leswaku huvo ya Gaza yi yima hi milenge ku yisa ntsumbu ekaya.

Ku yisa emahlweni hi kuma Lazarus na Paul va tshamile emasofeni eka Bellinah va
karhi va nwa. Hi twa va ri karhi va kunguhata ku herisa vutomi bya Francisco na
Gudluz! hi twa Lazarus a ku:

He Paul, mina ndzi ri mano i man'we ntsena ya ku kombisa xilo lexi xa phutukezi ra tihafu ri hanyu ra ximunhu. U ri yini wena? Xo lava vatsotsi va handzula xikhwidyana lexi xo lombanyana, xi ta swi tshika (p.12).

Va te va ha bula tano ko ta fika Taljaart loyi arhumiwile hi Bellinah ku ya pfluxela Mfinyata eXibedlele. Taljaart u fike a va vikela hi ta rifu ra Mfinyana.

Va te loko va ha tshamile kwale ka Bellinah ku ta fika Benjamin loyi a huma eka nhlengeletano ya huvo ya Gaza u fika a hlamusela hi ta ku vikiwa ka rifu ra Mfinyata no tlhela a kombisa leswaku huvo ya Gaza a yi yile ni le Xibedlele ku ya lulamisa ku yisiwa ka ntsumbu wa Benete ekaya. U te loko a ha vulavula Bellinah a hlundzuka a n'wi holovela a n'wi byela leswaku i mukwana wa xinyayi hikuva u te u lava kumenula Francisco a tlhela a kombisa leswaku loko Benjamin a menula Francisco u ta vuyeriwa ngopfu. Hi twa Bellinah a ku:

Kambe wena Nkwirika a wu swi voni leswaku u ta vuyeriwa ngopfu loko u menula Francisco xana? Lizzy loyi (wa n'wi komba) i munghana wa mina, a nga ka a nga yi helo? I Xipilongo muni xa nkolo wa thyaka? Tshikani Francisco a landza Jimboy a ri yexe Mali ya Mfinyata ndzi to fayetela ndzi londzota mani! Ha! Ha! Ha! (p.14)

Kwalaho Bellinah na yena a kombisa leswaku yena a nga yi eXipilongo ku ya ambala N'wandhindhana a vula leswaku yena eJoni u basiterile. Hi loko va boha makungu yo tlhela va hlangana Mundzuku hi awara ya nhungu ni madyambu.

Hi le 173 Vincent street, Meadowlands. Ku na Francisco na Gudluza. Dyambu ra ha ku pela va karhi va n'wa tikholodirinki etafuleni. Laha hi kuma Francisco na Gudluza va ri karhi va burisana hi ta nhlengeletano leyi a yi khomiwile ya huvo ya Gaza. Va te va ha ri eku buleni ku ta fika jaha ri tisa papila leri a ri huma eka huvo ya Gaza ya le

Wemmer Hostel. Francisco u pfule papila a hlaya a kuma leswaku va huvo ya Gaza ya le Wemmer Hostel va humese mali yo ringana R75, 00 yo pfuneta ku tlherisela ntsumbu wa Benete ekaya, lawa ya ve mahungu ya kahle hikuva na mali ya Nkwama ya huvo ya Gaza leyi yi nga eBank a yi nga ta tekiwa hikuva mali yi ta ringana ku mukisa ntsumbu wa Benete loko va hlanganisela leyi yi nga ta huma kun'wana hi twa Francisco a ku:

I R75,00 leyi humaka eka majaha ya Wemmer ntsena.
Leyi yi nga huma le nhlengetanini, ni yin'wana ya ha
taka, yi ta ringana yi tlhela yi salela vatswari va yena.
(p.16)

Va te va ha bula ku nghena Bellinah loyi avuya hi le ka Lizzy a dakwile swinene a ri karhi a yimbelela tinghoma to ka ti nga tivikani kahle. Hiloko nuna wa yena Francisco endzhaku ko xewetana ni nsati Lizzy a n'wi hlamusela leswaku hi ra vumune va ta famba swin'we ku heleketa ntsumbu wa Benete eXipilongo naswona u ta tsakela leswaku Bellinah a sala eXipilongo ku ringana ti nhweti timbirhitinharhu kutani Bellinah a ala. Gudluza u lerile a timukela.

Eka mbango lowu hi laha hi kumaka Taljaart a ri exitarateni a karhi a kongomile eKhefini, ka ha ri mpundzu. Taljaart afamba a ri karhi a vulavula a ri yexe hikokwalaho ko guriwa meno hi Bodlela leri a fayiweke hi rona. U te loko a ri karhi a famba Ndirayi o huma a khome saka leri ari funengerile kutani a hlamusela Taljaart ta ku hlongoriwa ka yena. Ndirayi u vule leswaku a nga tivi laha a nga ta ya kona, xo antswa i ku bubela Francisco na Gudluza leswaku va n'wi posela ekaya. Kwalaho havumbirhi va bohile makungu yo boxa swihundla swa Bellinah na Lizzy emahlweni ka maphorisa hitwa Taljaart a ku:

Miyela, maphorisa hi lawa, ya huma le khefini ya kongoma haleno. U ndzi tshika ndzi va yimisa.
(va hatla va fika maphorisa va ri tibasikirini) tihosi!
Hi chava n'wina. Tihosi ha kombela, ma nga yima
(p.21).

Kwalaho maphorisa va yimile kutani Ndirayi na Taljaart va va nyika vuxokoxoko hinkwabyo ni tindhawu laha ku tumbetiwaka chopasi ni hinkwaswo.

Eka Bellina ni madyambu hi nkarhi wa awara ya nkombo ni madyambu. Ku na Bellinah, Paul Lazarus na Nkwinika, va tshamile “radiogram” yi ri karhi yi chaya. Va te va ha tshamile va yimele Lizzy leswaku a fika va ta kota ku yisa kungu ra vona emahlweni ro lava ku dlaya Francisco na Gudluza, Lizzy u ve a fika a vula leswaku a hlwerisiwa hi ku lava ku vona ku suka ka Francisco. Lizzy u ya emahlweni a vula marito lawa a ku:

Mi hetile? Xana mi lulamisile leswi a hi vulavula hi swona tolo? Mina a ndzi ehleketa Buta Mzitho ntsena loyi a nga ta khawurisa nkanu ya swindzendzele leswi, a swi balesela. Mina va Francisco a ndzi to va yengetela va ya laha mina ndzi lavaka kona laha Buta Mzitho a nga ta va kuma kahle kona (p.21).

Va te va ha vulavula ko nghena maphorisa hi mpfhuka mavholovholo ma nga lo ntlangandla erivaleni. Kwala maphorisa ya sungula ku secha ya teka hinkwaswo eka Bellinah man’wana maphorisa marhumeriwa eka Lizzy na kona va secha no tlhela va teka hinkwaswo. Endzhaku ka misecho maphorisa ya va khoma va pfaleriwa exiticini xa maphorisa.

Eka Bellinah ni vusiku hi awara ya khumenwe, Taljaart u yexe u jikajika ni yindlu u pfulele “radiogram” a sungula ku cina a ri yexe, u tlakusa ni voko rin’we , u ambale xiburukwana xo koma xo hlakala ni hembe ya mavoko yo koma. Misisi yi lo jivinini! Taljaart u le ku kaya-kayeni hi miehleketo u vula leswaku a nga switivi leswaku u ta etlela kwihi namuntlha u tlhela a ya emahlweni a ku:

Heyi! Namuntlha hi le ka byandlani la mutini (u chaya noti) va va kakatsile hinkwavo ni swi-jahana swa vona. Wena u huma kwihi vusiku lebyi? (p.22).

U te a ha vulavula a ri yexe ku fika Ndirayi a hlamusela leswaku u lo vona ku nkitsinkitsi wa maphorisa a ri malala phayiphi kutani loko a vona va fambile a vhela a ta, kwalaho ku va ntsako eka vona ha vumbirhi bya vona.

Hi le “court” ehubyeni ya nawu, endzhaku ka tinhweti ta nkaye swibochwa swa ha yimele majaji. Muavanyisi u tshame exitulwini. I siku ra ku a vanyisa Bellinah, Nkwinika, Paul, Lazarus na Lizzy. Yindlu yi lo hontlo! Hi vanhu. Vanhu va ba huwa leyi karhataka muavanyisi. Kwalaho muavanyisi a ba tafula hi xihumulana xa pulanga, kutani a ku: Thula msindu!! Miyelani hinkwenu la hubyeni ya nawu! Mi-yela-ni!! (u nyika phorisa papila ra mavito ya lava nga ta avanyisiwa, kutani kwalaho va vitaniwa hi un’we un’we va nghena ebokisini va voniwa milandzu vatlhela va gweviwa ku ya hi milandzu ya vona hi twa Jaji loko a gweva Lizzy nsati wa Francisco a ku:

Xi nkhabiyana xa kona lexi tihosi ti ku baka ha xona, I malembe ma kaye ntsena ya ku tirha ejele, ntirho lowo tika swinene. Ku hakelela milandzu leyi, huvo a yi pfumeli. Swi herile (p.24).

Kwalaho va vitaniwa ha un’we un’we va voniwa milandzu yo tshama ekhotsweni ku ya hi ku hambana ka swigwevo swa vona.

Ndhawu! Exitarateni xa Vincent, egedeni ya nomboro 123 eka Francisco le Meadowlands. Taljaart na Ndirayi va ambale tisuti to va hundza swinene leti va nga gabuleriwa tona. Va yime kusuhi ni swi nhundzwana swa vona va yimele bizi yo va yisa eXipilongo. Van’wana va khume na ntlhanu va yimele bizi na vona. Hinkwavo va le ka vulavuleni, ku tsakiwile. Francisco na Gudluza va kwalaho na vona, kwalaho va sungula ku rungurisana ta le kaya, kwala Francisco a byela Ndirayi leswaku u vone makwenu wa yena loyi a nga ni hodela yi kulu ku tani ku va ntsako eka Ndirayi, kwalaho Taljaart a sungula ku vutisa ta va ka vona hi loko Gudluza a sungula ku hlamusela mahungu a ku:

U endle kahle loko u vutisa, Taljaart tata wa wena khazamula ni mukhegula va lovile. Mukhegula yena hi kuma va ha ku n’wi lahla vhiki liya yi nga hundza.

Khazamula yena u love lembe leri nga hela (p.26).

Kutani Taljaart a nga ha tivi leswaku u ta ya kwihi, kwalaho Gudluza a hlamusela leswaku va ha ri kona kambe va rhurhele ePfukani e xitasini xa Tlangelani kwalaho vabyeriwa hinkwavo leswaku va nga vileli hikuva va yisiwa emakaya va va kumele maxaka, kutani bizi yi fika va nghenetela va yisiwa emakaya ya vona.

1.4.7 Eka tsalwa ra Gija, wanuna wa matimba. H.S.V Muzwayine na Bill T.

Mageza.

Mbango wo sungula hi le ka Bungeni. Tindlu ta machangana ta vonaka, I muti swinene. Hi le rivaleni ehansi ka xirhomba rhomba, masimu ya kwala kusuhi, laha a ku ciniwa mincino yo hambana hambana, kunghena vatlangi va swigubu swa xichangana, va cina va ri karhi va yimbelela. Laha a ku ciniwa mchongolo. Swingomantanda swona swi cina mancomani, laha hi swivona kahle leswaku hinkwaswo leswi a swi endliwa, mincino, swichayachayani ni miako hinkwaswo a ku ri swa xintu leswi swiseketeriwa hi marito lawa ya nge:

Endlwini, vuhiri na masaka ehenhla swa vonaka,
lahaya kusuhi na vuhiri I makhuwana , mathunga
na swingolongondzwana swin'wana. Muzamani
Gabaza u tshame ehenhla ka xipombondzwana.
(p.5)

Hinkwaswo na leswi a swi nwiwa a ku ri swa xintu ku nga byalwa.

Hitlhela hi vona Gija loyi a yimile endleleni leyi yaka exihlobyeni, Makhandzeni u hundza endzhaku ka loko hundze van'wana vanhwanyana va karhi va hlevetela va komba Gija va hlekelela ku komba mavondzo na leswo u yimele Makhandzeni. Gija loko a vona Makhandzeni a tshinela va xewetana kwalaho ku sungula mahungu yo gangisana ku fikela laha ha vumbirhi va nga rhandzana vatlhela va nyikana masagwati yo komba leswaku va rhandzana hi twa Gija a ku:

(U humesa swiperata swintshwa ehansi ka nceka lowu a nga wu hiza. Swi hambane vukulu bya swona.) hi leri sagwati ra wena (wa n'wi nyika) ndzi kolwe hi rona marito ku fana na vukosi, ya dzudzeka. (p.14)

Makhandzeni yena u khizamile ehansi kutani a amukela hi twa Makhandzeni a hlamula a ku:

Inkomu, Gija ra wena sagwati hi leri. (u susa masindza u nyika Gija) ku sukela namuntlha ndzi nhwana wa wena. (va huma) (p.14)

Ku yisa emahlweni mhaka ya mbango eka tsalwa leri, hi vona endlwini le ka Gabaza Nkama. I madyambu na ndzilo wo ketiketi kwala xivaleni, ku nghena N'wa-Dumela, Mzamani na Gija. Gija hi siku leri a nga yanga ku ya hungasa na va Mkhacana. Hiloko mana wa yena a vutisa hi ku vona a lo tshama a ku zoo! Hiloko yena a hlamula ku: I nhwanyana luya wa ka Ndengeza, Makhandzeni. (p.15)

N'wa-Dumela u vutisile leswaku xana u endle yini hi loko a ya emahlweni a ku:

A hi mhaka yikulu bava. I nhweti sweswi hi ri karhi hi rhandzana, se a ndzi kombela leswaku mi ndzi pfumelela hi ku ya khomela nhwana loyi.(p.15)

Ku yisa emahlweni ku twala risimu ra nkhuvu, ndzhawu eka Ndengeza. Ku nghena tintsumi ta ka Gabaza,(ta ka Ndengeza) ntsumi ya ka Gabaza yi ntluntlamile kutani yi ndzawuta va ka Ndengeza, kwalaho vasungula ku xewetana, kutani va tlhela va vutisa leswaku xana va nga va va onhe yini? Hiloko ntsumi ya ka Gabaza yi hlamula yi ku: A mi onhanga nchumu, ndzi rhume hi va ka Gabaza ve ri va kombela mati. Va fa hi khomba le ya ka n'wina, Makhandzeni. (p.15)

Kutani va yile emahlweni va lovola va tlhela va kombela mati kutani a hloma evukatini.

Hi vona ehubyeni ya ka Bamuza nkarhi I nhlekani ku nghena vacini, Bamuza na tindhunanyana. Ku huma va cini, ku nghena Khazamula na Magoduka, na Nkwinka ndhuna ya mganga, kutani hi twa Bamuza a ku va vuyile Magoduka a va ndunduzela leswaku I tinghwazi hi twa Magoduka va hlamula va ku: Hosi (hi nkarhi un'we) Baeti! Bamuza. Hi valava. (p17)

Kutani Bamuza u lave ku tiva loko va vuyile hinkwavo, kutani va ku van'wana va lovile, van'wana va khorhwile eJoni. Bamuza u tlhela a nyika valungu vanhu va tiko ra yena ku ya tirha eJoni.

Hitlhela hi vona Mbango wa tsalwa leri eJoni nampundzu endzeni ka mugodi, vatirhi hinkwavo va pfukerile entirhweni hinkwavo. Foromani na yona yi ri karhi yi tirha ntirho lowu yi tholeriweke yona. Va te va ha tirha kona ku twakala mukhosi wo rila ka munhu loyi a weriweke hi ribye leswi swi seketeriwe hi marito ya mutirhi loko a ku: Aah! Yo manano! (u wela hansi hi khwiri, maribye ehenhla ka yena) (p.20)

Foromani yi komberile eka vatirhi leswaku loyi a nga ni xivindzi a nghena a n'wu humesa. Gija tani hi wanuna wa matimba swinene hi yena loyi a nga nghena a n'wu humesa. Ha vambirhi Gija ni loyi a weriweke va rhwariwile va yisiwa exibedlele.

Endzaku ka loko Gija a nchuxiwile eXibedlele yena na Francisco va endzerile e Sophia township eXibedlele. Laha hi laha vutomi bya Gija byi nga ncica kona a sungula ku rivala Makhandzeni a kokiwa mahlo hi vanhwanyana va le Joni. Kute loko va ha tshamile "radiogram" yi ri karhi yi chaya va sungula ku cina Gija a langutisile kutani a kokiwa rinoko hi leswi a swi ri karhi swi humelela hi twa Gija a ku: He! Lava va nga hlanganisa munhu nhloko, Francisco.

Marito lawa makomba nkarhi leswaku vanhwanyana lava se Gija a sungula ku va tsakela kumbe ku lava ku va rhandza. Gija na Francisco va bohe xikungu xo endzela endlwini ya Bellina u n'wana wa vanhwana lava a va ri kona. Gija na Francisco vat eke nomboro ya yindlu ya Bellinah leswaku vat a n'wu endzela Kunene ekaya.

Gija na Francisco va endzela eSophia eka va Bellinah, 17 Bennet street. Nkarhi I nhlikanhi vafikile vanghena Francisco na Gija kutani va gongondza va pfuleriwa va

nghena. Gija u hlamarisiwile hi ku saseka ka yindlu loku a nga se tshama a ku vona. Francisco a nga hetanga nkarhi, ta ni hi leswi a helekete Gija u sukile a famba a tiyela eka Lizzy wa yena. Kwalaho hi loko Gija a sala a gangisa Bellinah kutani va rhandzana, leswi swi seketeriwa hi marito lawa loko Gija a ku: Ndzi ta gangisa mina, hla Gabaza! U ta va wa mina. (p.28)

Endzhaku ko rhandzana va zumbile kambe loko Gija a lela a fanele ku muka hiloko Bellinah a nga pfumeli a vula leswaku Gija u fanele ku tshika ntirho wa le mayini na swona u fanele ku vhela a tshama kwale mutini wa yena. Bellinah u vule leswaku Gija u fanele ku lava ntirho wun'wana.

Entirhweni hi nkarhi wo chayisa Gija (Jimboy) u tshame ehenhla ka bokisi. Jimboy u khome vhilopho eswandleni wa yi nyanga, u pfurile vhilopho kutani a hlaya papila leri a ri huma ekaya eka Makhandzeni. Hambi leswi Gija loyi a nga cinciwa vito a vitaniwa Jimboy a rivele hi Makhandzeni. Makhandzeni a ha kombisa rirhandzu eka nuna wa yena hi twa a tsale marito lawa a ku:Loko ndzi ku karhatile hi ku ku tsalela, u ndzi khomela. I rirhandzu nkatanga. A ndzi tiendlisi. (p.34)

Loko Gija a hete ku hlaya papila a nga ha switivi leswi a fanele ku endlaswona leswaku a nga tshika Bellinah a tlhelela e ka Makhandzeni, kambe yena u vone leswaku swa antswa a khodelela ku tshama na Bellina ku tlula ku tlhela eswitlhekutani ka Makhandzeni.

Ekaya ka Bellinah, endzhaku ka malembe ya khume. Hi vona Jimboy a nghena, Bellinah na vaendzi, loko va tshamile Bellinah u kombele Jimboy ku yimbelela risimu ra yena, vate va ha ti tsakerile ko ta nghena vaendzi loko va pfula rivanti va kuma leswaku I Francisco u tisa Makhandzeni tani hi xileriso xo suka eka vatswari va yena. Kutani Makhandzeni a vutisa Francisco leswaku Gija u ri yini hi yena, kambe u tlhela a ya emahlweni no kombisa rirhandzu a ku: N'wi byele leswaku mina ndza ha n'wi rhandza swinene, ndza ha to n'wi yimela ku kondza a vuya kwale kaya. (p.37)

Bellinah u arile. Jimboy u lo na swivonisa sweswo hiloko a byela Francisco leswaku swa antswa a huma emutini wa Bellinah a ti tekela nsati wakwe Makhandzeni va

famba kutani Gija a lela Bellinah a vula leswaku u ya eka nsati wa yena loyi a nga gwadama kwala hikuva wa ha n'wi rhandza.

1.5 NKOKA WA NDZAVISISO

Ndzavisiso lowu wu ta va wa nkoka evanhwini hikuva wu ta tsundzuxa vathirhi va le makaya etindhawini to hambanahambana ku humesela erivaleni ku xanisiwa hi vathori va vona. Hileswaku vanhu hi ku hambanahambana ka vona va fanele va dyondza ku vika emaphoriseni vanhu lava va ovaka timfanelo ta vona ta ximunhu. Swikongomelontsongo swa ndzavisiso lowu hileswi landzelaka.

2. NDZIMANA YA 2

2.1 MITIRHO LEYI ENDLIWEKE

Mitirho leyi endliweke swi vula milavisiso yo yelana na ndzavisiso lowu. Swa fanela leswaku yi hlamuseriwa hi ku komisa hi xikongomela xo lemukisa mutsari wa ndzavisiso ku kuma swin'wana swa swiphiqo swa ku oviwa ka timfanelo ta ximunhu. Kuta ni swi ntshuxo eka vanhu lava va hlanganaka ni swiphiqo swa ku oviwa ka timfanelo. Hi thlela hi vona leswaku vanhu lava va xanisaka va nwani va tekeriwa magoza ku kombisiwa na swita ndzhaku eka vanhu lava va va xanisiweke.

2.1.1 Mashao (2004)

Mashao (2004) u xopaxopa ku oviwa ka timfanelo ta ximunhu eka tinovhele ta Xisuthu xa N'walungu ta *Bowelakalamu* (Rafapa, 1987), *Meokgo ya Lethabo* (Lentsoane, 1992), *Molato Mpeng* (Matlala, 1982) na *Megokgo Bjoko* (Matsepe, 1968). Eka tinovhele leti boxiweke laha henhla, Mashao u xopaxopa ku oviwa ka ti mfanelo ta vana to fana na ku va vana va nga hlayisiwi. Ku vavisiwa ka vona hi swo karhi, ku endla xihlawuhlawu exikarhi ka vona, ku va ba. Ndzavisiso wa Mashao wu kombisa swinene leswaku matsalwa hi wona lama kombisaka hi ku hetiseka leswi vanhu va hanyisaka xiswona laha va tshamaka kona. Leswi swi endla leswaku mikongomelo ya ku oviwa ka timfanelo ta ximunhu ti vonaka hi ku olova hikokwalaho ka leswi swilo swa kona swi hume lelelaka eka tindhawu leti va tshamaka eka tona.

2.1.2 Dunkie (1997)

Dunkie (1997) u vona ku oviwa ka timfanelo ta ximunhu ku ri ku lawula mahanyelo ya van'wana hi ndlela yo va vavisa, ku va vangela swo karhi swo biha, ku va chavisa, na ku va sivela ku endla swo karhi loku landzelaka hi ku endlisa leswi vona va nga rhadziki ku swi endla. Ntirho wa Dunkie i wa nkoka swinene hikuva hi wona wu nga kota ku lehisa timhaka leti ti vangaka ku oviwa ka timfanelo ta ximunhu.

2.1.3 Lupri, Eugene, Grandin na Elaine (2014)

Lupri, na vatsari va nwana va ya emahlweni va vula leswaku ku oviwa ka timfanelo ta le makaya ku komisiwa swinene eka vanhu lava tshamaka swin'we, ku langutiwe eka matekanelo kumbe vugangu. Va tlhela va boxa leswaku ku tsan'wiwa ka timfanelo ta vanhu ku nga humelela eka rimbewu rin'we ro fana kumbe ro hambana. Ku oviwa ka timfanelo ta vatrhi va le makaya ku nga va hi swivumbeko swo fana na ku vavisiwa emirini, ku vavisiwa eswitwini kumbe endzeni, mavulavulelo, ku tsoniwa mali, ku katsa na ku pfinyiwa.

Lupri, Eugene, Grandin na Elaine va ya emahlweni va vula leswaku ku oviwa ka timfanelo ta vatrhi va le makaya ku nga ha humelela eka vavanuna kumbe vavasati. Emisaveni hinkwayo vavasati hi vona lava talaka ku tsundzuxiwa ku humesela erivaleni ku overiwa ka timfanelo ta vona.

2.1.4 Schechter, Zygmunt, Coates, Davies, Trakba, McCaw, Kolodji na Robinson (2007)

Schechter ni vatsari van'wana (2007) va boxa leswaku ku tsan'wiwa ka timfanelo ta le makaya hi xitalo swi va kona hikokwalaho ka leswi muovi wa tona a swi tekaka swi ri enawini leswaku swi fanele swi endliwa. Mavonelo, mahlamuselelo, malemukiselo ni swin'wana swa hambana ku ya hi matiko. Mikarhi yin'wana timfanelo ta oviwa kutani endzhaku vanhu va tlhela va rivalelana. Va tlhela va vula leswaku munhu loyi a overiweke timfanelo u hetelela a hanya mahanyelo lama nga amukelekiki evanhwini.

2.1.5 Theoklitou, Kabitsis na Kabitsis (2012)

Theoklitou, Kabitsis na Kabitsis (2012) va hlamusela leswaku ku vavisiwa ka le mirini ku kongomisiwa eka n'wana hi mutswari kumbe munhu lonkulu. Ku vavisiwa ka le mirini ku tikomba hi ku halahariwa, ku tshwa, ku tshoveka marhambu ni swin'wana.

2.1.6. Adams, Adrienne, Sullivan, Bybeena greeson (2008)

2.1.6.1. Economic abuse/ ku xanisiwa eka timali.

Lowu l muxaka wa ku oviwa ka timfanelo ta vanhu kumbe munhu eka timali ta yena. Laha munhu a nga vekelewa swipimelo hi munhu un'wana mayelana na matirhiselo ya timali ta yena kumbe ku va a tekeriwa mali ya yena hinkwayo handle ko tirhisa mali ya yena ku xava leswi yena n'wini a lavaka swona. Leswi ndzi nga swivona hi loko wansati kumbe wanuna a tirha kambe a ri hava vulawuri ehenhla ka mali ya yena, ku nga va a tekeriwa muholo hinkwawo kumbe a pambuleriwa mali yintsongo a tekeriwa leyo tala.

Adams, Adrienne, Bybee, Greenson (May 2008) (p.563-588) vari:

Is a form of abuse when one intimate partner has
Control over other partner's access to economic
resources on the perpetrator financially (p.563).

Adams ni van'wana va hlamusela leswaku ku xanisiwa eka timalii i muxaka wa ku oviwa ka timfanelo ta munhu, nuna kumbe nsati a tekaka vulawuri ehenhla ka mali ya nuna wa yena kumbe nsati wa yena. Ndlela leyi yaku oviwa ka timfanelo ta vanhu hi leyi vuriwaka ku oviwa ka timfanelo ta munhu hi tlhelo ra timali ta yena. Ku va a tekeriwa mali hi munhu loyi a kalaku a nga pfumeleriwangiki hi nawu, ku va a tirhisa mali ya munhu un'wana kumbe nhundzu kumbe nchumu wun'wana ni un'wana. Leswi swi nga katsa ku va ku cinciwa mpfampfarhuto wa swa rifuwo ra munhu ku va ku cinciwa vadyandzhaka va muxanisiwa nakambe swi ri vukhamba bya xiyimo xa le henhla bya maqweta, munhu loyi a kumekaka a humeleriwa hi leswi boxiweke u tala ku va na ntshikilelo wa swa timali ni wa mazolonga ya le mindyangwini.

Mi nchumu yi n'wana leyi yi katsaka eka ku xanisiwa loku l ku va munhu a teka vulawuri hi tlhelo ra vumundzuku bya munhu un'wana kumbe hikuva a arisiwa ku tirha ntirho lowu wu nga ta n'wi hakela mali kumbe ku va munhu a dyondzeka leswaku a ta kuma ntirho wa kahle. Ku va munhu a tirhisa mali ya munhu un'wana handle ka mpfumelelo wa n'wini wa mali hi yin'wana yak u oviwa ka timfanelo ta vanhu.

2.1.6.2 Women's Domestic Abuse Helpline. Retrieved November 20, 2011

2.1.6.2.1 Tindlela leti muovi wa timfanelo ta munhu un'wana a nga ti tirhisaka kufikelela xikongomelo xo ova timfanelo ta un'wana:

- Ku tirhisa matimba na ku chavisela hi ku endla nyimpi to va u ta tekela munhu mali ya yena.
- Ku humesa mali u nyika munhu ku endlela leswaku u endla masangu na yena.
- Ku teka vulawuri eka rinqingho ra munhu kumbe ku ya eku xaveni emavhengeleni hi ndlela yo hlawula munhu un'wana.
- Ku nga va ku chavisela hi ku susa nuna kumbe nsati endyangwini handle ko nyiketa nseketelo eka swa timali.
- Ku herisa kumbe ku teka switirhisiwa ku suka eka nuna kumbe vana.

2.1.6.3. Dutro D.G (1994) na maiuro., Ronald D, OLeary K, Daniel (2000)

2.1.6.3.1. Ku xanisiwa emiehleketweni

Leswi i ku oviwa ka timfanelo ta munhu hi ndlela yo xanisa miehleketo ya yena hindlela yo va munhu a susumetiwa ku va a hanya hi ndlela kumbe mukhuva wo karhi. Muxaka lowu wa ku oviwa ka timfanelo ta munhu wu tala ku humela erivaleni loko munhu a vula swin'wana leswi swi endlaka leswaku moya wa munhu wu n'wana wu ya ehansi wu tlhela nakambe wu ti komba hi loko munhu un'wana a alela kumbe ku sivela un'wana ku ti hlanganisa ni va ka vona.

University of illinions Urbana-Champaign (2007). Retrived 8 November (2013). Va hlamusela leswaku ku oviwa ka timfanelo ta munhu hikuva a xanisiwa miehleketo ku ri endlelo rin'wana ni rin'wanaleri vangaku hi nsunsumeto wo karhi ku nga ri hi ntumbuluko. Leswi swi katsa ku xanisiwa ku n'wana ni ku n'wana loku vangiwaka hi marito yo karhi, lama ya katsaka ku chavisela ku va munhu a ala ku tsakisa munhu wo karhi. Ku xanisiwa loku ku nga endla munhu leswaku a ti kuma a ri eka swiyimo swo hambana hambana, ku nga va ku ri ku va munhu a tshama a karihile minkarhi

hinkwayo kumbe ku nga va ku ri ku va munhu a tshamela ro n'angisana na vanhu(ku kaneta nchumu wun'wana ni wun'wana). Kumbe munhu ya loye a tshamela ro veka swipimelo swo karhi eka vanhu va n'wana.

Muxaka lowu wa ku xanisiwa wu vangiwa hikuva munhu a vangeriwa ku chava hikokwalaho ko chaviseriwa, ku chavisiwa no twisiwa kuvava emirini eka nuna kumbe nsati, n'wana kumbe munghana hi ku onheriwa nhundzu.

2.1.6.4 Thompson A.E, Kaplam E.A.CA. 1996 Feb

Hi lembe ra 1996, Health Canada u vurile leswaku ku xanisiwa miehleketo swi kongomisiwa eka ku tirhisiwa ka matimba no lawula ku va munhu a tsan'wiwa, ku hlawuriwa, mpfilumpfilu no n'an'a.

2.1.6.5 Namie, G (2000, October)

2.1.6.5.1 Ku xanisiwa eMitirhweni

Ku ni milandzu yo karhi leyi vikiweke yo xanisiwa ka vatirhi hi va tirhikulobye emintirhweni, leyi kombaka kwalomu ka 10%, 24% na 36% ya milandzu leyi mangariweke.

Va tlhela va kombisa leswaku vavanuna ni vavasati lava va khumbekaka eka ku xanisa emiehleketweni va kwalomu ka nhlayo leyi lavaka ku ringana. Namie u komba leswaku i nhlayo ya le henhla ya vavasati lava xanisiwaka emintirhweni, leswi swi katsa ku va va thiyiwile mavito, nakona leswi swi teka nkarhi wo ringana kwalomu ka 16.5 wa tiphesente. Va kombisa leswaku leswi swi humelela hi xitalo eka vatirhi lava va ha ri ki vatsongo. Ku pfumaleka ka ntokoto entirhweni swiendla leswaku vatirhi lava vaha riki vatsongo va xanisiwa. Ndzavisiso lowu wu komba leswaku kwalomu ka nhlayo ya 51.4% ya vatirhi va xanisiwile hikokwalaho ko tirhiseriwa marito mo ka ma ngari kahle, na 29.8% va xanisiwile hikwalaho ko tirhiseriwa matimba emintirhweni.

2.1.6.6 Moffitt, T.E. Caspi, A, Rutter, M na silva, P.A (2001)

2.1.6.6.1 Swihlawulekiso swa vanhu lava xanisaka van'wana

Ndzavisiso wa Moffitt na vanw'ana. Wu vika leswaku wanuna kumbe wansati loyi a tshamaka a karihile u tshama a ri ni ku ehleketela van'wana ni ku vondzoka van'wana, minkarhi yin'wana u na swipfukela (ku tshika a hlundzuka handle ka nandzu), ku pfumaleka ka vuswikoti byo ti lawula eka swo karhi, no tlhela a hlohlotela madzolonga hi xiyimo xa le henhla. Moffitt na van'wana va kombisa leswaku munhu wa xinuna loyi a nga ti katsaka eka ku va ni vuxaka na vanhu van'wana u tshamela ku hlundzukela vanhu no pfumala mahanyelo no tlhela a hlundzukela ni munhu wa xisati loyi a nga na vuxaka na yena. Vatlhela va kombisa leswaku munhu wa xisati loyi a nga ti katseki eka ku vumba vuxaka ni vanhu van'wana, yena u karihela munhu un'wana ni un'wana handleka nuna wa yena.

Vanhu lava va khumbhekaka hi ku xanisiwa loko hi va rhandziwa wa vona vatala ku ncica emiehleketweni ya vona no tlhela va hundzuka eka maendlelo ya vumunhu bya vona. Ntshikelelo lowu wu nga teka nkarhi wo leha wu hetelela aka ku ncica loku ku nga ta teka nkarhi wo leha ka mahanyelo ya munhu yaloye. Valavisisi va kombisa leswaku ku xanisiwa emiehletweni I ku xenga ko xanisa miri wa munhu hi tlhelo ro chavisela, ku yi

2.1.6.7 Switandzhaku swa ku xanisiwa emintirhweni

Ku pfinyiwa kumbe ku xanisiwa hi swa masangu emintirhweni I ndlela yo xanisiwa emiehleketweni etimhakeni ta masangu. Namie's eka ndzavisiso wa yena u kumile leswaku kwalomu ka makume nharhu n'we wa tiphesente ta vavasati va xanisiwile emintirhweni ya vona kasi kwalomu ka 21% wa vona va mangarile milandzu yak u xanisiwa emintirhweni.

2.1.6.8 Namie G. (2000, October)

2.1.6.8.1 Tindlela leti kombaku ku xanisiwa emintirhweni

- Munhu loyi a xanisiweke u pfulama kutshemba eka minhlohlotelo yo karhi.
- A nga tinyiketeli entirhweni wa yena na le ka tidyondzo ta yena.
- U tshika xikolo a nga se heta tidyondzo ta yena, hikokwalaho ko chava leswaku swi nga engeta nakambe ku xanisiwa ka yena.
- U ti twa a tsan'wiwa no pfumala ku sirheleleka loku tiyeke.
- U lahlekeriwa hi ku tshemba eka vanhu lava va nga le ka swiyimo swofana ni swa lava va n'wi xaniseke.
- A nga etleli kahle ni vusiku u tshamela ku hahama, u pandziwa hi nhloko nkarhi na nkarhi.
- A nga na madyelo ya kahle ya swakudya. (wa ondza kumbe a nyuhela) u va xidakwa a tlhela a ti twa a nga ri na matimb a tlhela a pfumala vulawuri.

2.1.6.9 Langhinrich-Rohling J & Turner, L.A (2011)

2.1.6.9.1 Ku sivela ku xanisiwa

Ku va a switiva leswaku wa xanisiwa lindlela yo sungula yo sivela ku xanisiwa. Swa tika swinene eka muxanisiwa ku va a tiva xiyimo xa yena no tlhela a kombela ku pfuniwa. A ku na mbuyelo eka mihlangano leyi nyikaka nseketelo no tlhela va van a migingiriko yo sivela ku xanisiwa ku fana na mihlangano ya nomboro yo pfunetaku vika swa mazolonga ya le mindyangwini yaku xanisiwa ka vamanana na va tatana leyi tirhisiwaka hi va nhlango wo loke ni vatirhi vo ti nyiketetela ka lava va nga leteriwa ku humesela vuxokoxoko ehandle bya vanhu lava va xanisiwaka.

2.1.6.10 Employee well-being support: A workplace Resource (2002)

2.1.6.10.1 Ku sivela ku xanisiwa emintirhweni

Tikhaphani to tala eUnited State ti nyika mpfumelelo eka ndzawulo ya Human Resources laha ku mangariwaka ku xanisiwa ka muxaka lowu. Vafambisi vo tala va

pfumeleriwa ku nghenelela ka migingiriko leyi katsaka mitlimbo leyi ya ndzawulo ya leswaku emintirhweni vanhu va kota ku xiximiwa no lehiseriwa timbilu. Mihlangano yi fanele ku simeka vumbiwa leyi byi nga ta ka byi nga siyi munhu ehandle hi ndlela yo tirhisa marito mo khomeka eka vanhu hinkwavo. Tidyondzo ta laveka leswaku vatirhi va ta kota ku antswisa vuswikoti loko swi fika eka timhaka to tirhisa ririmi hi ndlela ya xiyimo xa le henhla.

2.1.6.11 Follingstad, D.R, Deitart, DD & Green EP (2004)

2.1.6.11.1 Mavonelo lama tivekaka ngopfu (Popular perceptions)

Follingstad na vanw'ananva pimanyisa nhlayo yaku xanisiwa ka va manana emindyangwini yi ri ehenhla no vana nghozi swinene ku tlula nhlayo ya ku xanisiwa ka vatatana hi vamanana. Ndzavisiso wa vona wu kombile leswaku ntshikelelo lowu wu endliwa hi vamanana, ku katsa ku xanisa miehleketo ku fana na ku lawula no yisa ehansi vumunhu swi tekiwe swi nga ri leswo tika ku tlula leswi endliwaka hi vavanuna.

Ku ni nhlayo ya le henhla swinene yo xanisiwa ka va manana ku sukela ka vuntshwa bya vona hi maendlelo yo ka ya nga amukelekeki lawa vavanuna va maendlaka ehenhla ka vona ya xanisa vamanana hi ndlela yova va tekeriwa hi vamanana ehansi.

Valavisisi va kokiwe mahlo hi ku kumiwa ka leswaku hikokwalaho ka yini vavasati va nga tekiwi tani hi vaxanisiwa. Leswi swi nga kumiwa leswaku ku tekeriwa enhlokweni mitolovelo ya ndhavuko leyi kombaka leswaku vavanuna hi vona va xiximiwaka, leswi hi swona swi endlaka leswaku a xanisa (ova timfanelo) vavasati.

Vaxanisi vo tala va kota ku lawula vanhu lava va va xanisaka.

2.1.6.12 Domestic violence Act 116 of 1998

2.1.6.12.1 Ku humesiwa ka papila ra nsirhelelo ra muxanisiwa mayelana ni mazolonga ya le mindyangwini.

Domestic violence Act 116 of 1998 tsalwa leri ri kombisa leswaku ku ni nhlayo ya le henhla ya mazolonga ya le mindyangwini lawa ya humeleshaka vaaka tiko va Afrika Dzonga. Vanhu lava va xanisiwaka I va aka tiko va Africa Dzonga. Vumbiwa byi kombisa leswaku munhu un'wana ni un'wana u ni mfanelo ya ntshuxeko no sirheleriwa ka munhu wun'wana.

Ntirho wa nawu lowu I ku pfuna leswaku lava va xanisiwaka va kuma nsirhelelo eka mazolonga ya le mindyangwini hikokwalaho ka leswi namu lowu wu swi boxeke.

2.1.6.12.2 Domestic Violence Act 116 of 1998

2.1.6.12.2.1 Tindlela to tivisa muxanisiwa timfanelo ta yena.

Phorisa rin'wana ni rin'wana ra Afrika Dzonga ri fanele ku ya laha nandzu wu nga endliwa kona endzhaku ka loko nandzu wu mangariwile. Maphorisa va fanele ku pfuna muxanisiwa ku va a kuma ndhawu laha a nga ta va a hlayisekile. Maphorisa va fanele ku kuma vuxokoxoko ku suka eka muxanisiwa hi ku tirhisa ririmi ra ximfumu ra muxanisiwa. Maphorisa mafanele ku hlamusela hi ntalo leswi swi nga ta endliwa hinkwaswo.

2.1.6.12.3 Domestic violence Act of 1998

2.1.6.12.3.1 Tindlela to kuma papila ra nsirhelelo

Muxanisiwa un'wana ni un'wana u ni mfanelo yo endla xikombelo xa papila ra nsirhelelo ekhoto ya ka majisitarata. Loko muxanisiwa a nga ri ni muyimeri, matsalani u fanele ku n'wu tivisa leswi:

- Laha a nga ta pfuneka kona ku ya hi ku landza nawu.
- Mfanelo yo pfula nandzu eka loyi a n'wi xaniseke. Hi ku landza nawu xikombelo xa muxanisiwa xifanele ku yisiwa hi un'wana ni un'wana ku nga va phorisa, khanselara kumbe va migingiriko ya swa rihanyu.
- Ku landzelerisa loko u ri na papila ra visirheleri

Munhu un'wana ni un'wani u ni mfanelo yo endla xikombelo xa papilla ra visirheleri ekhoto handle ko pfuniwa hi mutswari kumbe munhu un'wana. Xikombelo xi fanele ku yisiwa ekhoto ku nga se fika siku ra khoto xiyisiwa eka sekixini ya n'we. Ku fanele ku endliwa afidavhidi yo engetela xikombelo. Xikombelo na afidavhidi swi yisiwa eka matsalani wa khoto ya ka magisitarata.

2.1.6.12.4 Domestic violence Act of 1998

2.1.6.12.4.1 Ku tekeriwa enhlokweni ka xikombelo no nyikiwa papila ra vusirheleri. (court protection order)

Hi ku landza "section" ya mune (7) khoto yi fanele ku tekela enhlokweni xikombelo lexi yisiweke eka yona hi ku landza sekixini ya mune. Loko khoto yi yi enetisekile hi leswi endliweke hi muhehliwa loko khoto yi nga humesi papila ra vusirheleri swivula leswaku loyi a endleke xikombelo u ta xanisiwa no xaniseka. Khoto yi fanele ku humesa papila ra vusirheleri. Loko khoto yi enetisekile hi migingiriko yo karhi yi fanele ku endliwa. Papila ra vusirheleri ri fanele ku ya nyikiwa muhehliwa.

2.1.6.12.5 Domestic violence Act of 1998

2.1.6.12.5.1 Matimba ya nawu ehenhla ka papila ra vusirheleri.

Tikhoto ti fanele ku nyika swipimelo ehenhla ka muhehliwa, leswi a nga fanelangiki ku swiendla hi ku landza sekixini 5 kumbe 6.

2.1.6.12.6 Domestic violence Act of 1998

2.6.21.6.1 Ku yirisa muhehliwa ka leswi landzelaka:

- Ku ka a nga ha endli milandzu yin'wana ya mazolonga ya le mindyangwini.
- Ku ka a nga ngeni ekaya ka mumangari.
- Ku ka anga ngeni laha mumangari (muxanisiwa) a tirhaka kona.
- Ku ka anga tluli milawu leyi boxiweke eka papila ra vusirheleti.

Khoto yi nga ha tlhela yi nyika milawu yin'wana yo engetela handleka leyi tsariweke loko swi endleka. Ku nga va ku yirisa muhehliwa ku ka a nga khomi matlhari ya nghozi. Loko swiendleka muhehliwa a nga heleketiwa hi va hofisi ya swa kurhula ku ya teka swilo swa yena hinkwaswo leswi swi nga vaka swiri eka mumangari (muxanisiwa).

2.1.6.12.7 Domestic violence Act of 1998

2.1.6.12.7.1 Papila ra mpfumelelo ro khoma hi ku humesiwa ka papila ra Vusirheleri

Loko muhehliwa a tlula milawu leyi tsariweke eka papila ra vusirheleti u khomiwa a ya pfaleriwa. Matsalani wa le khoto u fanele ku nyika mumangari(muxanisiwa) papila ra vumbirhi kumbe ra vumune ro pfumelela ku khoma loko ku ri ku fayili ya mumangari yi ri na afidavhiti leyi kombisaka timhaka hinkwato. Mumangari u fanele ku vana papila ra mpfumelelo wo khomisa swin'we na afidavhiti eka fomo leyi a nga na yona leyi kombisaka leswaku muhehliwa u tlule milawu leyi a nga yirisiwa yona ya migingiriko ya nawu wa Afrika Dzonga. Loko ku nga ri ni vumbhoni byo khomeka byo komba leswaku muhehliwa a nga khomiwa hi ku landza leswi boxiweke. Mumangari (muxanisiwa) u ta nyikiwa papila leri a nga ta ya nyika maphorisa leri kombaka leswi: mavito, ndzhawu laha a tshamaka kona na laha a tirhaka kona hinkwaswo swa muhehliwa, Siku ra khoto, nkarhi, leswi swi ta endliwa hi ku landza sekixini 17(a). U ta va a khome xitifikhethi lexi xi nga sayiniwa hi timembara loko ku riku vutomi bya

mumangari byi ngava enghozini maphorisa va nga khoma loyi a tluleke papila ra vusirheleri.

2.1.6.12.8 Domestic violence Act of 1998

2.1.6.12.8.1 Ku teka matlhari na swidlayi swa nghozi

Khoto yi fanele yi kombela maphorisa ku teka swithavatlhavani swanghozi leswi nga emavokweni ya muhehliwa. Loko khoto yi enetisile hi vumbhoni lebyi nyikiweke emahlweni ka muhehliwa, na kona kuri na afidavhiti leri engetelelaka vumbhoni lebyi nyikiweke hi ku landza sekixini 4(1) leyi yi nge:

- Loko muhehliwa a chavisela, kumbe ku humesela erivaleni xikongomelo xo lava ku dlaya kumbe ku vavisa yena n'wini, kumbe munhu un'wana ni un'wana eka mazolonga ya varhandzani.
- Ku kumeka u ri ni matlhari a hi leswi nga enawini eka muhehliwa, kumbe eka munhu un'wana ni un'wana.

Swithavatlhavani kumbe matlhari swifanele switekiwa hi ku landza sekixini ntsongo ya (1) swifanele ku nyiketiwa kumbe ku heleketiwa emaphoriseni tani hi laha swikombisiweke eka sekixini 11(2) ya sw matlhari nawu wa 1969 (Act 75 of 1969). Matlhari lama tekiweke hi ku landza sekixini ntsongo 1 ya fanele ku:

- Nyikiwa mfungho notlhela ma hlayisiwa exitichini xa maphorisa ku ringana nkarhi wo karhi.
- Xi nga tshikiwa na muhehliwa loko ku ri ku muhehliwa a hi n'wini wa xibamu, xinga ha yisiwa eka n'wini wa xona loko khoto yi kumisise ntiyiso wa mhaka.

2.1.6.13 Tropical Review Digest: Human Rights in the Middle East & North

Afrika 2001

2.1.6.13.1 Ku xanisiwa ka lava tirhaka emakaya: petites Bonnes in Morocco By

Joana Miller.

Tsala leri ri vulavula hi “Latifa” loyi a nga sungula ku tirha a ri ni malembe ya kaye. Tatana wa yena u sungule ku khomiwa hi vuvabyi a nga ha koti ku ya etirhweni na swona a ku nga ha ri na mali leyi a yi nghena leswaku va kota ku hanya, leswi hi swona swi nga endla leswaku a tirha a ha ri ntsongo. Latifa a ri mutirhi wa le kaya loyi a tirha ku hlantswa timpahla, swibye na yin’wana mintirho ya le ndyangwini. Manana wa ndyangu hi loko a hamba a n’wi bukutela.

Nhlangano wa the International labour wuvula leswaku ku vana va thoriwa va tirha l mhaka yo ka yi nga tshamisekanga. Vusiwana byi susumeta leswaku vana va nga dyondzeki hikuva va suka emakaya va ya emadorobeni ku ya tirhela van’wankumi. Morocco hi yi n’wana ya tindzhawu leti va tholaka vana tani hi vatirhi va le makaya. eNorthern Africa nhlangano wa International Labour wu ri kwalomu ka nhlayo ya 66,000---88,000 wa vana va malembe ya 7 na 15, 70% vana lava va tirhaka ehansi ka malembe ya khumembirhi va tirha eMorocco na namuntlha (Rinehart 2007). Vatirhi vo tala va tlhela va xanisiwa hi swa masangu, emirini ni le miehlekeweni. Vatirhi va le Petites Bonnes va tirha ku tlula tiawara ta khume mbirhi hi siku, na kona va va yirisiwa ku ya dyondza xikolo va tirha ya nghozi.

2.1.6.13.2 Mintirho ya nghozi

A Morocco va va tirhela mindyangu ya mapurasi na mabindzu no tlhela va hetisa mintirho ya le makaya. Mintirho leyi hi yin’wana ya tindlela to xanisa vana, hi tlhelo yi sivela vana ku va va tiphina hi timfanelo ta vona, leswi katsaka naku va sivela mfanelo yo kuma dyondzo.

2.1.6.13.3 Hikokwalaho ka yini vana va tirha

Nchumu wu kulu lowu wu endlaka leswaku vana va ya eku tirheni I vusiwana, dyondzo, na ku ya hi rimbewu. Vanhwanyana lava ntsongo va sindzisiwa ku tirha leswaku va ngehenisa mali emakaya. Muholo wa vatswari no pfumaleka ka dyondzo hi swona swiendlaka leswaku vana va ya emintirhweni. Ku va swikolo swiri kule ni le makaya hi swona leswi endlaka leswaku vana va nga dyondzi hikokwalaho ko pfumala mali yo famba hi yona. A Morocco dyondzo a yi tekiwi ku ri ndzhaka ya n'wana, ku va mutirhi wa le makaya switekiwa ku ri ntirho wa kahle eka vana va vanhwenyani.

2.6.22.4 Ku lwisana na ku thoriwa ka vana tani hi vatirhi

Ku va vana va aleriwa ku tirha ku to va mhaka yo ka yi nga languteki kahle eka vana ni le ka vatswari. Ku vile ni milandzu yo tala ku katsa na wa Pyjama Trial Affair laha vana a vanga pfuniwa laha vusiwana byi nga tinyika matimba ku tlula eku sunguleni.

Ku va vana va thoriwa tani hi vatirhi va le makaya swi languteka swi nga ri kahle ku tlula loko va thoriwa tani hi vatirhi. Eka matiko lama hluvukeke vana va pfumeleriwa ku tirha eka tindzhawu ta vurimi tani hi ku pfuneta emakaya na laha va tshamaka kona.

Ba dry, Fatima.2009. the pyjam Trial Affair. A case study in child labour "In Hugh D.Hindman (ed) The world of child labour. An historical Regional survey. New York M.E. sharp, Inc

Nandzu lowu wu hlamusela switandzhaku leswi nga vaka kona hi lembe ra 1995 ra ku pfariwa ka feme a Menkes, Morocco, endzhaku ka loko Televixina ya British yi kume leswaku malembe ya va tirhi a mari ehansi. Vulavusisi byi kume leswaku kwalomu ka zana ra vanhwanana a vatsake ngopfu kuva va kume mintirho. Vavasati a va rini chanshi yi ntsongo y ova nga dyondza. Vanhwanyana a va vona ntirho ku ri yona ndlela yo ntshuxeka, laha a vata kota ku tiyimela hi voxe. A va sindzisiwa ku ya e ku tirheni kun'wana na ku n'wana ku katsa ni ku thoriwa tani hi mutirhi wa le kaya.

Blagbrough I gingiriko lowu a wu sindzisa vana ku ya eku tirheni. Vana vo tala va kumeke va xanisiwile emiehleketweni no biwa na vana va vanhwenyani va kumeka va pfinyiwile no tlhela va xanisiwa hi timhaka ta masangu. Vatlhela va hlamusela leswaku a ku ri ni malembe lama loko va vonava kurile a va va hlongola entirhweni va tlhela va lava van'wana lava ntsongo hi ndlela yo va vat a kota ku va kwala leswaku va nga vilely hi nchumu.

2.1.6.14 Dorman, Peter. 2007: workers Rights and economic Development

Phepha hungu leri ri kombisa leswaku xana ku va ku xiximiwa timfanelo ta vatirhi ku nga va ku ri ku endla ntshikelelo eka matiko lama ma ha siwanekeke? Dorman u lavisisile hi y ova vana va thoriwa emitirhweni ni hi timfanelo tavatirhi mayelana ni swa timali. U kombisile leswaku ku va vana va aleriwa ku tirha swiendla leswaku xiyimo xi ya xi nyanya ku tlula eku sunguleni. Dorman u vule leswaku ndlela yo antswa yo alela vana ku tirha I ku cukumeta vusiwana byi ekule.

2.1.6.15 Domestic workers welfare and social security Act 2010

2.1.6.15.1 Tinhlamuselo na swikongomelo

Tsalwa leri ri kombisa leswaku mhaka ya vamanana na vana va thoriwa ta ni hi vatirhi va le makaya ku vulavuriwe hi yona ko tala. U hlamusela leswaku handle kovaku vekiwa milawu ni timfanelo ta vatirhi va le makaya, vanhu lava va hundzuka mahlonga. Va tlhela va boxa leswaku ku va nawu wu nga va sirheleli swita endla leswaku va tshamela ku tshikeleriwa hikuva va tirhisiwa tiawara to ringana khume ntsevu ku ya eka khume nhungu, handle ko va va kuma swakudya ni ndzhawu yo tshama eka yona, no tlhela va hambanyisiwa ni mindyangu ya vona hikwalaho ka ntirho. U hlamusela leswaku hungu leri ri humeseriwe erivaleni no tlhela ri fikisiwa eka vuhaxi bya mahungu.

Nawu wa ku yirisiwa kuva vana va thoriwa tani hi vatirhi vale mkaya wa 1986 wu ta simekiwa handle ko landzelela swipimelo swo karhi. U vule leswaku nawu wu

kombisa leswaku ku fanele ku vekiwa swipimelo eka matirhelo ya vatirhi va le makaya ku katsa na ku va va tirhi va tsarisiwa. Va kombisa leswaku va manana vo tala lava va thoriwaka tani hi vatirhi va le makaya. Tindzhawu leti va tirhaka eka tona ni laha va tshamaka kona ti lava ku antswisisiwa no va tivisiwa mintirho leyi va nga fanela ku tirha yona. Ku fanele ku tlhela ku va ni vanhu v ova pfala loko va tshika va nga ri kona leswaku ku navela ka vumbiwa ku va loku hetieeke ku ya hi phepha hungu ra 39,41,42,43 na 43A ra vumbiwa leri kombiseke switandzhaku leswi nawu wu swi boxeke epalamende hi ku langutisisa eka 22, 23 na 24 eka nxaxameto III eka xedulu ya nkombo ya vumbiwa.

2.1.6.15.2 Ku simekiwa ka vulawuri ehansi ka nawu.

2.1.6.15.2.1 Komiti ya le xikarhi

- Mfumu wa le xikarhi wu fanele wu simeka komiti ya le xikarhi yo tsundzuxa.
- Komiti leyi ya le xikarhi yi fanele ku va ni leswi landzelaka:
- Mutshami wa xitulu loyi a nga hlawuriwa hi gavhamende wa le xikarhi. Swirho leswi tani hi leswi xi hlawuriweke swifanele ku katsa na asoxiyexini, nhlngano wo yimela va tirhi kumbe munhu loyi a nga na ntokoto tani hi vatirhi va le makaya. Vanhu lava vat a hlawuriwa ku ya hi ku landza sekixini ya vumbirhi.

2.1.6.15.2.2 Ntirho wa komiti ya lexikarhi

- Ku vona leswaku milawu leyi simekiweke ya landzeleriwa.
- Ku landzelerisa no vona leswaku milawu leyi vekiweke a yi cinci.
- Ku tsundzuxa va bodo ya mfumo na ku vuyeriwa ka swikimi, ni maholelo ya va tirhi va le makaya ku katsa na nhlayiseko, rihanyu, vutshunguri, dyondzo na swin'wani.
- Ku tsundzuxa loko ku ri ni swiphiqo leswi swi nga tshikaka swi ve kona.
- Hi ku tsundzuxana na bodo ya mfumo leswaku ku va ni vatirhi va le makaya va xiyimo xa le henhla.

- Ku tekela enhlokweni tindlela leti nga hungutaka ntlimbano, ku tsundzuxa vatirhi lava tirhaka hi ku sindzisiwa, ku thoriwa ka vana lava va nga ehansi ka malembe ya khume nhungu.
- Ku tekela e nhlokweni swin'wana na swin'wana leswi swinga bohiwa hi mfumo wa le xikarhi

2.1.6.15.2.3 Komiti ya mfumo yo tsundzuxa

Leyi I komiti leyi tirhaka ku tsundzuxa swiphiqo leswi swi nga tshikaka swihumelerile mayelana na leswi khumbaka nawu vatirhi va le makaya na vathori kumbe vafambisi va mintirho yo hambana hambana tani hi leswi mfumu wu lavaka swona. Timembara ta komiti yo tsundzuxa timfanelo ti va ti hlawule hi mfumu. Ku fanele ku va ni nhlayo yo ringaneka leyi yimelaka vatirhi, vatirhi va le makaya na timembara leti yimelaka mfumo, leti ti nga hundziki ku tlula $\frac{1}{3}$ ya nhlayo ya vona. Mutshami wa xitulu a nga fanelanga ku va loyi a nga hlawuriwa ku yimela mfumu.

Mfumo wu fanele ku humesela erivaleni mavito ya timembara hinkwato eka gazette. Minhlangano leyi khomiwaka yi fanele ku va yi landzelele milawu leyi vekiwewe. Vanhu lava hlawuriweke vafanele ku nyikiwa mali yo famba hi yona masiku hinkwawo loko va ya eminhlangan'weni ku teka magoza yo vona leswaku milawu ya landzeleriwa, ku endla leswaku mphakelo wa timali eka bodo ya disitiriki no ende mphakelo wa maholelo ya vatirhi va le makaya bodo yi fanele ku boxa ntsengo wa mali leyi nga fanela ku koxiwa ku suka eka muthori, na le ka muthori wa ku ya hi ku famba ka nkarhi, vafanele ku boxa ntsengo wo ntsariso tani hi mudyandzhaka, ku endle ndlela yo ti tsarisa ha yona ku katsiwa eka ntsariwa wa vatirhi va le makaya. Ku pfuna ku tiva tindlela to pfuxela xitifiketi xa ntsariso. Ku vona lewsaku vanhu va kuma vukorhokeri bya xiyimo xa le henhla.

2.1.6.15.2.4 Magoza yo tsarisa

- Muthori wun'wana ni wun'wana u fanele ku endla xikombelo xo tsarisa mutirhi wa yena eka bodo ya disitiriki ku nga se hela nhweti leyi mutirhi wa yena a

nga sungula ku tirha hi yona, Xikombelo xi fanele xi famba na mali ya ntsariso na vuxokoxoko lebyi byi nga fanela.

- Loko ku ri leswaku mutirhi u tirha nkarhi nyana eka miti yimbirhi kumbe ku tlula l vutihlamuleri bya yena ku ti tsarisela.
- Loko mutirhi o tshika a sukile eka disitiriki a ya eka ndzhawu yin'wana ni yin'wana mutirhi hi yexe u fanele ku tivisa va bodo leswaku va kota ku n'wu cincela eka bodo ya ndzhawu leyi a nga eka yona.

2.1.6.15.2.5 Ku pfuxetiwa ka xitifiketi

Xitifiketi xa ntsariso xifanele ku pfuxetiwa lembe rin'wana ni rin'wana, ku ya hi ku landza mahakelelo lama boxiweke.

2.1.6.15.2.6 Ku thoriwa ka vana

A kuna n'wana na un'wana loyi a pfumeleriwaku ku thoriwa tani hi mutirhi wa le kaya, kumbe a kuna muthori na un'we loyi a pfumeleriwaka ku thola n'wana.

2.1.6.15.2.7 Ku humesiwa ka timali

Ku fanekele ku va ni mali ya nkwama leyi vuriwaka "Domestic workers" welfare fund. Nkwama lowu wu fanele ku kongomisiwa eka:

- Mali yin'wana ni yin'wana leyi pfunaka mfumo wa le xikarhi na mfumo.
- Mali yin'wana ni yin'wana leyi kumiwaka hi mudyandzhaka.
- Mali yin'wana ni yin'wana leyi humaka eka bodo ya disitiriki tani hi ya ntsariso na swin'wana.
- Timali hinkwato ta fayini.
- Timali hinkwato leti amukeriwaka hi bodo ku suka eka swiyenge swin'wana.

2.1.6.15.2.8 Mudyandzhaka wa timali

- Ku ya hi ku landza nawu, mutirhi un'wana ni un'wana wa le makaya loyi a tsarisiweke tani hi mudyandzhaka ehansi ka nawu lowu wu tsariweke u fanele ku katsiwa eka ku vuyeriwa hi bodo.
- Xikombelo xo titsarisela xifanele ku va hi ndlela leyi boxiweke eka tifomo.
- Xikombelo xin'wana ni xin'wan lexi endliwaka ehansi ka sekixini (2) xifanele ku ni maphepho lama boxiweke ku n'we na ntsengo lowu faneleke.
- Loko bodo yi enetisekile yi vona u fikelerile swilaveko swa nawu lowu na swipimelo leswi endliweke, u ta tsarisa vito ra mutirhi wa le kaya tani hi mutirhi wa le kaya ehansi ka nawu lowu.

2.1.6.15.2.9 Mali yo hoxa xandla ya mutirhi wa le kaya

- Mutirhi wa le kaya loyi a tsarisiweke tani hi mudyandzhaka loyi a nga ehansi ka malembe ya makume ntsevu, u fanele ku hoxa xandla hi swimalana ku fikela loko a fika eka malembe ya makume ntsevu.
- Mutirhi wa le kaya u fanele ku nyika mpfumelelo eka muthori wa yena ku susa mali yo hoxa xandla eka muholo wa yena nhweti yin'wana ni yin'wana.

2.1.6.15.10 Switandzhaku swo va mali yo hoxa xandla yi nga humesiwanga.

- Loko mudyandzhaka a hlulekile ku humesa mali yo hoxa xandla ku ya hi ku landza sekixini ntsongo ya (1) ya sekixini 20 laha va kombiseke leswaku nkarhi lowu pimiweke lowu wu nga ri ki ehansi ka lembe rinwe, mudyandzhaka ya loyi u ta yirisiwa ku va mudyandzhaka.
- Loko swi nga koteka leswaku mutirhi yaloye a tshika a kote ku hakela mali leyi saleleke endzhaku wa pfumeleriwa ku va a yi dipozita leswaku ntsariso wa yena wu tlhela wu vuyelerisiwa nakambe.

2.1.6.15.11 Milawu ya matirhelo

- A kuna muthori loyi a pfumeleriwa ku famba na mutirhi wa yena entirhweni.

- Munyiki wa ntirho u fanele ku tsala ehansi vatirhi va le makaya loko a va nyika kontiraka.
- Milawu ya vatirhi hi yona yi vekaka ntsengo lowu vatirhi va le makaya va faneleke ku holerwa yona no thela va landzelela matirhelo ya vona ku fana niti awara leti va faneleke ku tirha tona.
- Eka nhlayi leyi ringanetiweke ku suka eka nw'e ku fika eka nw'e khoma nthlanu wa mamiliyoni wa va tirhi etikweni hinkwaro iva tirhi vale makaya. Mitirho leyi yi tirhiwaka hi va tirhi vale makaya swi katsa ku hlayisa vana, ku chayela vana hi ti movha, ku hlayisa va vabyi, ku hlayisa va dyuhari niva tsonwa lava va kumekaka eka tindhawu ta vuhlayiselo.
- Nawu (legislation) wu sirhelela va tirhi vale makaya lava va ti yimelaka hi voxo kukatsa nati kontiraka

2.1.6.15.12 Ti awara leti mutirhi wa le kaya a faneleke ku tirha tona.

A kuna mutirhi wa le kaya loyi a pfumeleriwa ku tirha endyangwini wun'wana ni wun'wana ku tlula tiawara ta nkaye vhiki rin'wana ni rin'wana, ku katsa na nkarhi wo wisa, na swona u fanele ku nyikiwa ni swakudya loku ku ri ku u thoriwile tani hi mutirhi wa nkarhi hinkwawo. Kuya hi 'Legislation' va tihri vale makaya va fanele va nga tirhi kutlula makume mune tlanu wa tiawara hi vhiki. A va fanelanga ku tirha ku tlula kaye wa tiawara hi siku. Loko va tirha masiku yo ringana tlanu evhikini kumbe ku tlula nhungu wa tiawara hi siku va fanele ku hola mali ya tiawara to engetela. Vatirhi lava avafanelanga ku tirha khume tlanu wa tiawara hi vhiki.

2.1.6.15.13 Muholo wa nkarhi wo engetela

Va hlamusela leswaku loko mutirhi a thoriwile leswaku u ta tlhela a tirha na ti over time, u fanele ku titolovea eka swona, leswaku a ta kota ku hola hi kambirhi eka muholo wa yena wa ntolovelolo.

2.1.6.15.14 Hikokwalaho ka yini ku fanele ku sirheleriwa vatirhi va le makaya

Va Un women va boxa leswaku vatirhi va le makaya va endla tiphesente 4-10% eka ku hlukukisa tiko. Ku ringana tiphesente ta makume nhungu nharhu l vanhu va xisati,

vatlhela va vula leswaku vanhwanyana lava va thoriwaka ku tirha tani hi vatirhi va le makaya va ni malembe ya khume ntsevu. Va vule leswaku eka matiko man'wani nhlayo ya vatirhi va le makaya yi le henhla kaya tiko ra Afrik Dzonga hi tiphesente ta 9.2%.

2.1.6.15.15 Vatirhi va le makaya I vatirhi lava hoxaka xandla eka ikhonomi ya le ka "Social Development"

Vatirhi va le makaya va thoriwa emindyangwini ku tirha ku hlayisa mindyangu. Ku boxiwa leswaku va tirhi lava va hoxa xandla hikwalaho ka ntirho na vuswikoti bya vona handle kova thireyiniwile ngopfu ngopfu eka tindzhawu leti mitirho yi pfumalekaka. Vatirhi lava ku boxiwa leswaku va endla leswaku vathori va vona va kuma nkarhi wo humesa ntshovelo lowu endlaka leswaku Ikhonomi yi kula. Mfumo wu kota ku vuyeriwahi vukorhokeri lebyi byi nga riki bya mfumo. Ku yisa emahlweni mfumo wu kota ku vuyeriwa loko va tirhi va le makaya va xava swin'wana hi mali ya vona, loko va hakela xibalo, ti hakelo ta tilivhi na ka mali ya nhlaysiso.

Va Un Women va kombisiwa leswaku vamanana lava va tirhaka mintirho ya le makaya hi vona lava va rhumelaka vana va vona mali yo tala ku tlula vavanuna va vona. Ku kombisiwa leswaku vamanana lava va hlayisa mindyangu ya vona kunga vana ku katsa ni vatukulu va vona hambiloko va ri swivuya (ku tshikiwa hi vavanuna va vona). Va Unwomen va tlhela va boxa leswaku va manana hi vona va kotaku ku fambisa mindyangu himfanelo.

Vatirhi va le makaya lava taka hi le matikweni ya le handle va tlhela va kota ku vuyeriwa hikokwalaho ko tekelela na ka mindzhavuko, vuswikoti ni mavonelo ya swilo, maendlelo lama yova vari va hlayisi va mindyangu ya endla leswaku va titekela ehenhla no twa va tiphina ngopfu hi ku teka swiboho swo karhi emindyangwini ya vona, etikweni, ni le ka ku cinca ka vuxaka byo karhi exikarhi ka wanuna ni wansati.

2.1.6.15.16 Nsirhelelo lo wu nga tiyisa timfanelo ta ximunhu, xizindhi no ti twa kahle ka vতিরhi va le makaya.

Timfanelo ku ya hi rimbewu ro karhi ti sirheleriwa hi xikongomelo xo lava ku kombisa ku xixima vutomi bya vanhu na xindzhuti xa vamanana ni vanhwanyana. Xiyimo xa vতিরhi va le makaya xisiwanekile ngopfu. Unwomen va hlamusela leswaku ku ni ku laveka ka nsirhelelo lowu wu nga ta katsa vতিরhi, ntlimbano, na ku cinca ka milawu. Nkongomelo nkulu I ku lava ku vona leswakutimfanelo ta vanhu na ntshuxeko ku katsa ni le mintirhweni, ku fana ni ntsuxeko wa vutomi, kuva munhu a nga xanisiwi, nsirhelelo wo ringana, ntsuxeko na nsirhelelo, mfanelo ya ndzingano emindyangwini, mfanelo ya rihanyu, na swin'wana na swin'wana.

2.1.6.15.17 Marito ya Mutsweni ya nkoka hi vতিরhi va le makaya

Gertrude Mutsweni wa COSATU u vule marito lawa leswaku vতিরhi va le makaya va vulavurisana ni va thori va vona leswi va swi lavisaka swona. U tlhela a boxa leswaku hi fanele hi languta emakaya ya hina leswaku xana hi hanya njhani ni vতিরhi va hina?

Mutsweni u tlhela a ya emahlweni a hlamusela leswaku va tিরhi va le makaya a va lavi mali ntsena, kambe va fanele ku dyondzisiwa, hi va aka leswaku vava ni ku titshemba nakambe hi va ni timithini laha hi nga ta vula vulavurisana na vona. U tlhela a boxa leswaku vতিরhi va le makaya a va fanelanga ku va vতিরhi va le makaya Vutomi bya vona hinkwbyo kambe va fanele ku hlohloteriw ku tumbuluxa vutomi byo antswa eka vona.

Mutsweni u ya emahlweni a boxa leswaku loko va ha ri emithinini un'wana wa mudyondzisi wa xisati u tile eka yena a fika a ku: "Gertrude, ndzi ku twile loko u ri karhi u vulavula hi vতিরhi va le makaya hi tiawara leti va nga fanela ku tirha tona ni muholo wa vona ni ku va va holeriwa loko va tirhe nkarhi wa tiawara to engetelela. Mudyondzisi u vule leswaku yena u ni mutিরhi wale kaya ka yena kambe yena a nga fikeleli ku va a holela mutিরhi wa yena mali ya tiawara to engetela. Mutsweni u ye emahlweni a ku ndza tiyisisa leswaku loko u nga fikeleli ku va u n'wu holela u nga

n'wi tirhisi tiawara ta nkarhi wo engetela. U fanele ku endla rhengu rin'wana leri ri nga ku pfunaka.

Gertrude I munhu wa xisati eka COSATU loyi a nga tiyimisela ku vumba nhlango lowu wu nga ta pfuna vatirhi va le makaya laha tikweni. Mutsweni ni vatirhi kulobye va kondletele nkombiso wa vatirhi va le makaya e Mid-2011 e Afrika Dzonga.

Hi nkarhi wo tlangela ntirho wa lembe na lembe wo tlangela nhweti ya vamanana hi nhweti ya mhawuri hi lembe ra 2011, Mutsweni na va SADSAWU a va ri karhi va ti hlanganisa ni va le palamendhe ku va va simeka timfanelo ta vatirhi va le makaya. Eka pfhumba leri va kume leswaku va endli va vumbiwa a va ri ku phikizaneni no tlhela va nga tivi nchumu hi mhaka leyi. U vule leswaku vatlhele va endzela ndzhawu ya bindzu yena ni le palamendhe laha a va famba va nyika maphepho muti hi muti lama a matsariwe mhaka leyi boxiweke, vatlhela va va ni mbhurisano ni va thori va vatirhi va le makaya laha va nga fikelela xikongomelo xa vona.

2.1.6.15.18 Nkarhi wo wisa loko mutirhi wale makaya a vabya.

Vatirhi va le makaya va fanele ku teka tsevu wa mavhiki ya nkarhi wo wisa eka malembe manharhu loko a tshika a khomiwile hi mavabyi naswona u fanele ku holeriwa mali hi nkwayo. Lolo swi ngari tano ku sukela eka tinhweti ta tsevu to sungula eku thoriweni ka yena u fanele ku nyikiwa siku rinwe ro wisa eka masiku yo ringana makume mbirhi tsevu yo tirha. Muthorhi uni mfanelo yo sindzisa muthoriwaku humesa vumbhoni byo komba leswaku a vabya eka masiku lawa anga xwa entirweni. Vumbhoni byo kombisa leswaku a vabya byi fanele ku humesiwa hi dokodela, muongori, n'anga ya xintu, madokodela ya miehleketo kumbe va "home base care".

Muthorhi uni nfanaelo yo kombela vumbhoni bya leswaku mutirhi a vabya loko xwe entirhweni ku tlula masiku mambirhi hi ku landzelelana a nga se nwu holela. Mutirhi loyi a tshamelaka ku xwa entrweni ku tlula ka mbirhi evhikini, muthorhi uni mfanelo yo koka mali leyi anga nwu hakelela vutshunguri eka muholo wa yena.

2.1.6.15.19 NHLANGANO WO YIMELA VATIRHI VALE MAKAYA

“South African Domestic Service Aliede Workers Union” I nhlango lowu wu yimelelaka va tirhi vale makaya. Nhlango lowu hi wona wu hlohletelaka leswaku va tirhi vale makaya va eteriwa eka vuswikoti byo tirh mitnirho ya vona emakaya. Nhlango lowu wu simekiwile no thlela wu pfuniwa hi swa timali hi ndzhawulo ya va tirhi kunga “National skill fund”. Nhlango lowu wu sikele leswaku vatirhi vale makaya va fanele ku humesa phesente yinwe eka muholo wa von wa nhweti na nhweti yi vekiwa eka “Uemployment Insuarance Fund” ku sukela hi sikiku ra nw’e Dzivamisoko hi lembe ra magidi mbirhi na nharhu. Nawu lowu wu vekile niswi pimelo swa leswaku vatirhi va fanele ku tirha tiawara to ringana makume mbirhi mune wa tiawara hi nhweti naswona ntsariso awu fanelanga ku thleriseriwa endzhaku.

Loko ndyangu wunw’e wuri ni va tirhi vambirhi kumbe ku tlula, ku fanele ku tsarisiwa munhuunwe ntsena. Loko mutirhi unwe a thoriile hi va thori vambirhi kumbe ku tlula, muthori unwana ni unwana u fanele ku tsarisa mutirhi wa loye eka nhlango yo yimela vatirhi. Vathori va fanekele ku tiyisisa leswaku mutirhi u tsarisiwile eka ti “urgent” kumbeva nhlayiso ya tibuku ta nhlayiso ta nhlango wo yimela vatirhi. Va tirhi lava va thoriwaka hi va nw’amabindzu kumbe ti “private household” ahi va tirhi vale makaya.

2.1.6.16 Vumbiwa bya Repubiliki ya Afrika Dzonga

2.1.6.16.1 Timfanelo ta vanhu

1. Timfanelo ta vanhu hi wona nchumu lowu kombaka ntshuxeko wa vanhu va Afrika Dzonga. Vumbiwa hi rona ri kombaka timfanelo ta vanhu etikweni ra hina, ritlhela ri va na ntikelo wa ntshuxeko wa ximunhu, ndzingano na ntshuxeko.
2. Mfumo wu fanele wu xixima, wu sirhelela no tlhela wu hetisisa timfanelo eka vumbiwa.
3. Timfanelo eka vumbiwa ti veka swipimelo leswi nga kona hi ku landza sekixini 36.

2.1.6.16.2 Ndzingano

1. vanhu hinkwavo va ni timfanelo to ringana.
2. Ndzingano wu katsa ntsako lowu hetisekeke wa timfanelo na ntshuxeko.
3. Mfumo a wu fanelanga ku hlawula un'wana ku katsa rixaka ro karhi, rimbewu kumbe ku ya hi mihlovo wa vanhu.
4. A kun a munhu loyi a nga faneriwa ku hlawuriwa ku ya hi sekixini 13 nawu wa tiko wu fanele ku sirhelela.

2.1.6.16.3 Ndzhuti wa ximunhu

Munhu un'wana ni un'wana u ni mfanelo yak u xiximiwa, ku hloniphiwa no sirheleriwa

2.1.6.16.4 Vutomi

Munhu un'wana ni un'wana u ni mfanelo yo hanya vutomi hindlela leyi nene handle ko kavanyetiwa hi munhu un'wana.

2.1.6.16.5 Ntshuxeko no sirheleriwa ka vanhu

1. Munhu un'wana ni un'wana u ni mfanelo yo sirheleriwa na ntshuxeko leswi swikatsa leswi landzelaka:
 - i. Ku ka u nga tshikeleriwi eka ntshuxeko.
 - ii. Ku ka u nga pfaleriwi u nga si tengisiwa.
 - iii. Ku tshika eka mazolonga hinkwawo ya xihundla nay o ka ya nga ri ya xihundla.
 - iv. Ku ka munhu a nga chaviseriwi kumbe ku xanisiwa hi ndlela ya tihanyi.
2. Munhu un'wana ni un'wana u ni mfanelo yo teka xiboho ehenhla ka miri wa yena.
 - i. Ku teka xiboho ehenhla ko veleka.

- ii. Nsirhelelo wo lawula miri wa yena.
- iii. No tlhela a nga tsan'wiwi eka vutshunguri.

2.1.6.16.6 Ntshuxeko wa vukhongeri

Munhu un'wana ni un'wana u ni ntshuxeko eka vukhongeri lebyi a byi tsakelaka.

2.1.6.16.7 Ntshuxeko wa tipolitiki

Tiko rin'wana ni rin'wana ri ni mfanelo yo hlawula tipolitiki ta rona ku katsa na:

- i. Ku tivumbela nhlangoano wa tipolitiki
- ii. Ku nghenelela eka migingiriko yak u fana no gangisa vanhu leswaku va joyina vandla.

2.1.6.16.8 Ntshuxeko entirhweni

1. Munhu un'wana ni un'wana u ni ntshuxeko wo ringanela entirhweni.

2. Mutirhi un'wana ni un'wana u ni ntshuxeko eka:

- Ku vumba no hlawula vandla ro yimela vatirhi.
- Ku nghenelela eka migiriko na minkunguhato ya minhlangoano na ku
- Tereka

3. Mutirhi un'wana ni un'wana u ni mfanelo ya:

- i. Ku vumba na Joyina minhlangoano ya vatirhi no tlhela a nghenelela ka migingiriko na minkunguhato ya mihlangoano ya vatirhi.

4. Nhlangoano un'wana ni un'wana wav a tirhi wu ni mfanelo yo kongomisa migingiriko na minkunguhato ya yona. Wu tlhela wu va ni mfanelo yo kondletela.

2.1.6.16.9 Mbango

2.4. Munhu un'wana ni un'wana u mfanelo yo tshama eka ndzhawu leyi yi nga vaviseki rihanyu ra yena. Ku tshama eka ndzhawu leyi yi nga sirheleriwa, ku va ni vumundzu lebyinene. Munhu un'wana ni un'wana u ni mfanelo yo tshama eka ndzhawu yo basa.

2.1.6.16.10 Tindlu

Munhu un'wana na un'wana u ni mfanelo yo kuma yindlu. Munhu un'wana ni un'wana u ni mfanelo yo tshama endzeni ka yindlu ya yena handle ko fayeriwa yona.

2.1.6.16.11 Nhlayiseko wa rihanyu, swakudya, mati na nsirhelelo

Munhu un'wana ni un'wana u ni mfanelo yo kuma vutshunguri ku katsa no rihanyu leri nene eka ku veleka. Munhu un'wana ni un'wana u ni mfanelo yo kuma swakudya swo ringanela, mati na nsirhelelo.

2.1.6.16.12 Vana

N'wana un'wana ni un'wana u ni mfanelo ku tiva rixaka ra ka vona laha a nga tswariwa kona. N'wana un'wana ni un'wana u ni mfanelo yo hlayisiwa hi vatswari va yena. N'wana un'wana ni un'wana u ni mfanelo yo kuma ndzhawu yo tshama a hlayiseka, ku kuma vutshunguri lebyi nene. N'wana un'wana ni un'wana u fanele ku sirheleriwa. N'wana un'wana ni un'wani u ni mfanelo yo kuma dyondzo yo ringanela.

2.1.6.17 Leswi milavisiso yi hlamuselaka swona

Milavisiso hi nkwayo yi vulavula hi ku xanisiwa ka vatirhi va le makaya emintirhweni hi vathori va vona. Vatsari hinkwavo va tlhele va boxa switandzhaku eka vanhu lava va xanisiwaka. Vatlhele va boxa leswaku vanhu lava va xanisiwaka va fanele ku humela erivaleni leswaku va kota ku pfuneka no tlhela va kombisa leswaku munhu

un'wana ni un'wana loyi a nga ni vumbhoni byo xanisiwa ka munhu un'wana a swipaluxeli ehandle leswaku a kota ku pfuniwa.

Ku va vanhu va tumbela loko va tshika va hlangane na xiphiqo xo va va xanisiwile swiendla leswaku xiphiqo lexi xiya xinyanya hikuva vaxanisi a va tekeriwi magoza. Milavisiso yi tlhele yi boxa leswaku mfumu a wu tiyisi xandla wu simeka milawu leyi yi nga ta sirhelela vatirhi va le makaya no tlhela wu vona leswaku milawu leyi ya landzeleriwa. Milavisiso yi kombisa leswaku loko xiphiqo lexi xo kota ku va xifika emakumu tiko hinkwaro ri tava ni vanhu lava va ntshuxekeke no van a rihanyu lerinene.

3. NDZIMANA YA 3

3.1. MAENDLELO YA NDZAVISISO

Maendlelo i ya nkoka swinene eka ndzavisiso hikuva hi wona lama mulavisisi a nga ta ma tirhisa ku lavisisa mahungu ya ndzavisiso. Creswell (2005) u hlamusela maendlelo ya ndzavisiso hi ndlela leyi: “A detailed outline of how an investigation will take place. A research design will typically include how data is to be collected, what instruments will be employed, how the instruments will be used and the intended means for analyzing data collected.”

Ntshaho lowu wu paluxa leswaku maendlelo hi wona lama kombisaka ndlela leyi ndzavisiso wu nga ta andlarisisiwa xiswona. Nakambe hi kuma leswaku maendlelo ya humesela erivaleni mahlengeletelo ya mahungu lama faneleke ku hlengeletwa, switirhisiwa leswi faneleke ku tirhisiwa ku katsa na ndlela leyi switirhisiwa leswi swi nga ta tirhisiwa hi yona kun’we ni ndlela leyi mahungu ya kona ya nga ta thatlhiwa hi yona. Eka ndzavisiso lowu ku ta tirhisiwa maendlelo ya ndzavisiso wa nkoka.

3.1.1 Maendlelo ya ndzavisiso wa nkoka

Maendlelo ya ndzavisiso wa nkoka ya tirhisiwa hi xikongomelo xo valanga ni ku twisisa timhaka to karhi. Taylor na Bogdan (1998:227) va hlamusela mendlelo ya ndzavisiso wa nkoka tanihi “Research that produces descriptive data – people’s own written or spoken words and observable behavior.” Ntshaho lowu wu hlamusela leswaku maendlelo ya ndzavisiso wa nkoka i maendlelo lama kongomaneke na mahungu lama ya hlamuseriwaka kunene. Mahungu lama ya vulavuriwa kumbe ku tsariwa hi vanhu. Leswi swi katsa ni mavonelo ya vatsari.

3.1.2. Nxopaxopo wa vundzeni bya matsalwa

Neuman (1997:37) u hlamusela leswi landzelaka mayelana na maendlelo ya nxopaxopo wa vundzeni bya matsalwa: “... is anything: books, newspapers or magazine articles, advertisements, speeches, official documents, films or video types, music lyrics, photographs articles or clothing or work of art”. Nhlamuselo ya

Newman u boxa leswaku nxopaxopo wa vundzeni bya matsalwa swi vula ku xopaxopa michumu yo fana na tibuku, maphephahungu, timagazini, swinavetiso, mbulavulo, switsariwa swa ximfumo, tifilimi kumbe tinxaka ta tivhidiyo, tinsimu, tiatikili ta swifaniso ku katsa na mitirho yin'wana ya vutshila.

Creswell (2005) u hlamusela nxopaxopo wa vundzeni bya matsalwa hi ndlela leyi:

It is a systematic research technique for the objective and description of manifest content of communication. It is used broadly to determine the presence of certain words, concepts, themes, phrases, characters or sentence within certain texts to quantity. This presence in an objective manner determines the presence of certain words, concepts, themes, certain texts to quantity this presence in an objective manner.

Ntshaho lowu nga laha henhla wu hlamusela leswaku nxopaxopo wa vundzeni bya matsalwa wu tirhisiwa ku hlahluva nxopaxopo wa leswi tsariweke ku humelerisa erivaleni swihlawulekisi eka tsalwa ku katsa ni matirhiselo ya ririmi hi ndlela leyi faneleke. Ndzavisiso lowu wu ta tirhisa nhloko hliso wo ka wu nga kunguhatiwanga. Hi kuva kuta mulavisisi uta tirhisa tibukuleti tinga tsariwa hiva tsari vo hambanahambana lava boxeke ku xanisiwa ka vatirhi va le makaya.

4. NDZIMANA YA 4

4.1 Ku paluxiwa ka ku oviwa ka timfanelo ta vatirhi va le makaya eka tsalwa ra vatukulu va Gaza

4.1.1 Nkomiso wa tsalwa ra Vatukulu va ka Gaza H.S.V. Muzwayine

Eka tsalwa leri hi kuma vavanuna va le makaya lava a va suka va ya lava mintirho eJoni. Loko va fika eJoni a va fika va hanya vutomi bya le Joni va rivala hi vutomi bya le makaya. Loko hi languta hi vona vanhu loko va fika le Joni va ti nyuma vutsonga bya vona va fika va cinca mavito ya vona ni swivongo swa vona va thya swin'wana swo ka swi nga tiveki na ku tiveka.

Nakambe hi tlhela hi kuma leswaku loko vanhu lava va ri karhi va tirha va rivala na le makaya, va rivala leswaku va siye vana na vavasati kumbe ndyangu hinkwawo. Loko va hola mali a va rhumeli ekaya va dyiwa hi vavasati va Joni. Vatlhela no pfluxela emakaya va nga pfluxeli ndzi vula ku muka va pfluxela kumbe ku tsala papilla rinene doo!

Vanhu lava loko se vakhalabyile va nga ha ri na mali vavasati lava ava ha va lavi va hlongoriwa ximbyana kutani va pfumala ni ndzhawu yo etlela va hetelela va hundzuke mahlonga kumbe swiyembani. Eka buku leyi hi tlhela hi kuma leswaku vanhu lava va swiyembani vo tirha va nga holeriwi nchumu va xavelela ku dya swakudya ntsena, ku ya emahlweni hi vona Fracisco na Gudluza va kondletela nhlango wa vatukulu va vagaza lowu nga nhlango wo pfuneta ku thlerisela vanhu emakaya ya vona ya xiviri.

4.2 Nxopaxopo wa tsalwa ra vatukulu va ka Gaza

4.3 Ku paluxiwa ka ku oviwa ka timfanelo ta vতিরhi va le makaya

Eka tsalwa leri hi kuma ta vতিরhi loko ku oviwa timfanelo. Francisco na Gudluza a vari ku vulavuleni kutani Ndirayi u ngenhile laha a va ri kona a vutisa ku muendzi u ta suka a nga khomanga nchumu a tsakamisa mikolo hitwa Lizzy a hlamula aku:

Tlhelela le khixini le, xiphukuphuku lexi! U vitane hi mani la? (p3)

Ndirayi u humile a famba a va siya va karhi va vulavula. Hi vona Francisco a vulavula na Lizzy hi mhaka yo ya exipilongo leswaku Minyeta n'wana hlavathi a ta n'wu yimayima leswaku a ta kuma n'wana. Loko va ha vulavula hi vona ku nghena Ndirayi a hlamusela leswaku chopasi yi herile emagogogwani na swona vতিরhi va ka masipala va lo mpha le khixini. Hi twa Lizzy a hlamula aku:

Famba u ya fukula muqgomo lowu ngale ndzhaku
Ka lavheteri le! Va nga yi heta chopasi kwala? Ndza
Nga pfangana no huma ndzi hambana na leswi swi
pandzisaka nhloko ya mina. (p4)

Lizzy u humile a famba. Loko va ri endlwini, hi vona Francisco u hlamusela nsati leswaku Donald Machine I thicara rale kurhuleni kasi Patricia na yena I mudyondzisi loyi a dyondzisaka dyondzo yo sweka. Donald na Patricia va hlamusele leswaku va lo rhumiwa hi nhlengeletano ya Tuata. Va te loko va ha vulavula va rungulelana swa le kaya ko nghena Ndirayi a vutisa leswaku a kuna loyi a lavaka xikalu na? a vula leswaku yo be chopasi ya namuntlha, hi twa Lizzy a hlamula Ndirayi aku: Wena Ndirayi! U lava yini laha u nga vitaniwanga? Tlhelela le khixini le!(p5)

Loko swa ha ri tano patricia u lave ku tiva leswaku Ndirayi u onhe yini? Kambe Lizzy a vula leswaku xakarhata. Leswi swi hi komba swinene leswaku timfanelo ta Ndirayi tani hi mutirhi wa le kaya tile ku oviweni hikuva loko a tshinela laha va nga tshama kona wa hlongoriwa. Ku ta ka Ndirayi ku endle leswaku Donald na Patricia va kota ku n'wu tiva leswaku I wa ka Xilaluke, kutani Francisco a hlamula leswaku hi yena

hikokwalaho u ni makungu yova posa kaya yena na Taljaart. Timfanelo ta Ndirayi a ti oviwa na hikuva a tirha ku xavisa muqombhoti handle ko hakeriwa nchumu.

Donald na Patricia va lerile va huma va ti fambela kutani Franc a va heleketa hi thekisi ya yena leyi a rwhala vanhu hi yona. Loko va fambile Lizzy a sale a huwelela Ndirayi kambe Ndirayi a nga pfumelanga hi twa Lizzy aku:

Ndirayi!! Ndirayi!!...wo whii, swilo yini? U leku koriseleni ka timita leswi a nga taniya! Ndirayi!! (wa pfumela a ri khixini wa nghena) teka mali ya R10.00 hi leyi u ya le khefini ya Mazibuko u n'w i byela leswaku u rhume hi mina. Wa switiva leswi a nga ta ku nyika swona. (p6)

marito lama ma ni komba kahle leswaku Ndirayi na swakudya a nga nyikiwi o hanya hi ku korisela tipani loko a twa ndlala.

Ndirayi na Taljaart va ye va ya hlangana ekhefini laha a va rhumiwe kona, vanhu lava mbirhi a va endla onge a va tlharihanghi kahle hikokwalaho ka leswi a va khomisiwa xiswona, Taljaart a huwelela Ndirayi leswi swi paluxa marito lawa loko Taljaart a huwelela ndirayi a ku: He Ndirayi! Ndirayi! Wa nga ndzi yimelakwalaho-o-o!! ha! Ha! Ha! Kambe wonge a ti helelangi xiphukuphuku lexi (p7).

Marito ya Ndirayi matlhela mapaluxa leswaku na loko va rhumiwa a va rhumiwa nhundzu leyi a vatlhela vahluleka ku yi rhwala hikuva a yi va tika swinene. Leswi swi seketela hi marito ya Ndirayi loko aku:

U ri yini? A wu swi voni leswaku ndza tikiwa, Xikhalabyana ndziwena? U ri le ka Bellinah hikona ku xavisiwaka byalwa ku ri koxe? Hopisi leyi ndzi nga yi rhwala la ya laveka sweswi, yi ta tlela yi swekile. Tikhasimende ta byalwa ti tele ngopfu le ka Lizzy masiku lawa (p7).

Marito ya Ndirayi ya hi komba swinene leswaku o tirhela mahala loko a tshika a kume mali o yiva kunene swi paluxa hi marito lawa loko aku:

U vula ha yini? Phela leswa ti sente loko u nga
Swi tlharihelanga, swa nonoha ku swi kuma,
nandzuwe. Hina ho pambula phela (p7).

Tani hi leswi Lizzy a ri hava na n'wana mali a nga ri na ku xopaxopa loko a vekile, hi letlhelo mali ya mathekisi ya nuna a yi nghena siku na siku, kambe ku a holela mutirhi wa yena Ndirayi a swi yila.

Hambi leswi Ndirayi a tirha a nga holi, yena a twa a ri kahle hikuva a kume ndzhawu yo tshama hi twa loko a hlamusela Taljaart mhaka ya leswaku Franc u lava ku ya eXipilongo leswaku mathekisi mayena ma ya famba kona no tlhela a tshama kona, hi twa Taljaart a vutisa Ndirayi a ku: He! Se u ta hanya kwihi ke?(p7)

Leswi swikomba kahle leswaku Ndirayi a nga twi a ri ku xanisiweni kumbe ku xaniseka hikuva a kume ndzhawu yo hanya e ka yona.

Tani hi leswi Ndirayi na Taljaart a va nga holeriwi va kale va hlakaleriwa ni hi maburuku mhaka leyi yi paluxiwa hi ndirayi loko aku:

Na mina ndzi ni miehleketo ya fana na wena.
Hakunene wonge va lo hi loyela lomu switangeni
swa vavasati va lomu Jonilomu. Leswi ni maburuku
a va hi hlakateli,ho tikiwa hi maburuku ya swiqhii. (p8)

Ndirayi na Taljaart va kale va vula marito lawa laha henhla hikuva va ti cicile ni mavito ya vona ya xiviri va vule leswaku kumbe loko avo ti paluxa a vat a kota ku ttheriseriwa ekaya hi nhlengeletano ya ka gaza leyi kunguhatiweke hi va francisco na Gudluza.

Nhlengeletano yi khomiwile ku ya hi laha a yi kunguhatiwe ha kona. Loko hi languta tsalwa leri hi vona vandal leri a ri nga yimi na yona Komiti ya Gaza. Emutini wa

Bellina hi vona vandla ro kaneta ri kunguhata ku dlaya Francisco, mhaka leyi yi paluxiwa hi marito lama vuriweke hi Lazaarus loko aku:

He Paul, mina ndzi ri mano I man'we
ntsena yak u fambisa xilo lexi xa phutukezi
ra tihafu ta ximunhu. U ri yini wena? Xo lava
vatsotsi va handzula xikhwidyana lexi xo
lomba nyana, xi ta swi tshika. (p12)

Hi marito lama va hehla Francisco. Hi vona Lizzy nsati wa Francisco matshan'weni yo sirhelela nuna wa yena na yena u n'wi nyiketa eka vahehli va yena a swipaluxa hi marito lama aku:

Mina a ndzi suki laha Joni laha(a tikhoma xisuti)
ndza switiva ku ri mikongome kwihi! Mina ndza
swi tiva swa ndyangu wa mina hinkwaswo!
(tshama)(p12)

Lizzy a vulavula marito lawa a nga ti pfinyngi a hetelela hi ku ehleketa xigangu xa yena lexi nga tlhaviwa hi mukwana, ye Mfinyata n'wana Mbhedle Maluleke loyi a nga tsandzeka no ya n'wi pfluxela ku fikela a lova no switiva anga switivi leswaku u lovile. Va te loko va ha vulavula hiloko Bellina a kombisa leswaku yena u venga Francisco hikuva Francisco na Jimboy loyi a ri nuna wa yena a nga tlhelela ekaya, I xilo xin'we a va hambananga. A tlhela a kombisa ni leswaku hambani loko Lizzy a ri hava vana a hi nchumu hikuva na yena u hava vana nakona a swi susi nchumu eka yena. Va te va hari e makungwini Taljaart loyi a rhumiwe ku ya pfluxela Mfinyata exibedlele o nghena hi rivilo a karhi a hefemuteka hi twe Bellina a Ku:

Se swilo yini ka wena Taljaart? U kwihi Mfinyata?
U njhani? Veri u ta huma rini exibedlele? (p13) Hi
twa Taljaart a hlamula marito lama aku: Swi bihile....(p13)

Marito ya Taljaart a makombisa kahle leswaku Mfinyata u lovile exibedlele. Hambisi swiri tano Bellina u ye emahlweni a sindzisa leswau Taljaart a ti na vuxokoxoko byo enta, hiloko Taljaart a yisa emahlweni aku:

Ndzi lo na fika le baragwana ndzi nghena, ndzi
Vutisa ndzi ku: “Mfinyata loyi va nge I Benete
Maluleke, loyi a nga tlhaviwa hi mukwana, u kwihi?
Se vo “yana masakeni” ndzo famba mina xihoxa (p13).

Loko a nga se heta ku hlamusela Lazarus o n’wi nghena enon’wini a vula leswaku a hlamuseli hi xihatla. Hinkarhi wolowo ko ta fika Beni a gongondza, hiloko Lazarus a ku nghena u hi twisa vun’wa bya xikhalabyana lexi, hiloko Taljaart a ya emahlweni a ku:

Loko ndzi fika kwalaho, Mfinyata o pfula mahlo a
ndzi xeweta aku: “Nkanyani, hi wena xana? Ndza fa!”
a huwelela hi rito leri kulu ro tlhava swinene. Mina
ndzo hlamal loko a ndzi vitana hi xivongo xa mina.
I vangani lava tivaka xivongo xa mina? Ndzo vutisa
Se hiloko a vona muongori a karhi a hunda a ku:
sister nurse!” Laat ons saam kom bidde, sister nurse!!
‘n man is sleg gesteeek.....ek gaan dood!” a ri karhi a
huwelela swinene a chika emubedweni a khizama
ehansi.(p13)

Mhaka leyi a yi endle leswaku Lazarus a byela Benjamin a ku hitwisi mavunwa ya xikhalabyana lexi hi leswaku loko Taljaart a vulavula mhaka yin’wana ni yin’wana a va nga yi tekeli enhlokweni hikuva ava nga nwu teki ari munhu wa nchumu hikwalaho leswi a swi vulavula hambisi wuri ntiyiso va sola. Loko Bellina a swi vona leswaku a ku ngari mhaka ya matlangwani, hiloko a ku kahlula wena u hlamusela (ari karhi a sula mihloti) Taljaart u yisa hungu ra yena emahlweni a ku:

Se hi loko a khongela hi ririmi ra xi-“clever”a ku! “o!
Bra Thiqo, a man is sleg gesteek. A man gaan saar,
bra Thiqo, Hoe gaan dit daar by jou dia, Bra Thiqo?
Boek a man a space, daar by jou dia, bra Thiqo? Hi
loko a miyela se muongori hiloko a ku u file (p13).

Tani hi leswi mutirhi loyi Taljaart a nga tekeriwi enhlokweni no tshimbiteriwa. Lazarus u ya emahlweni a n’wi vutisa leswaku xana. Muongori a nga ha n’wi byelanga swin’wana, kutani a ku ndzilo twa loko muongori a ku munhu loyi u hava vaka vona u ta lahliwa hi masipala.

Benjamin u ya emahlweni a hlamusela leswaku timhaka leti va titwile enhlengelatanini ya huvo ya Gaza eholweni. Muongori un’wana u tsalele komiti papilla ra leswaku va pfuna ku heleketa munhu a ya lahliwa ekaya ka yena. A vula ni leswaku va pfange no ya kwalani xibedlele ku ya lulamisa ku yisa ntsumbu ekaya, a vula leswaku l mhaka yo ti endla tsotsi yi nga n’wu peta nhloko marito lawa makarihisa Bellinah ngopfu a sungula ku boxa swihundla swa vona swa manyala yo biha. Bellina u ya emahlweni a byela Nkwinika leswaku loko o menula Francisco u ta vuyeriwa ngopfu, tani hi muthori eka Taljaart hi ndlela yo ka yinga kombi ku xixima aku: Taljaart! Taljaart! Xiphukuphuku lexi! Xi le ku koriseleni ka timbita leswi xana kwala khixini. (ko whi!!!) (p14)

Marito lama xiphukuphuku lexi hi wona ma paluxaka erivaleni ku oviwa ka timfanelo ta vatirhi va le makaya. Hambi munhu o va njhani a swifanelanga leswaku a nga vuriwa xiphukuphuku. Tani hiloko a toloverle ku ova timfanelo ta van’wana vanhu, hi twa Lazarus na yena a kandziyisa marito ya Bellinah aku:

A ndzi lavi leswaku hi lunghisa swinene ku ngari la tindleveni ta xiyembani. A hi fanele ku hlangana mundzuku ni madyambu swinene hi ta kuma rhengu ro dlaya loyi Francisco na dodomezi leri va nge l Gudluza (p15).

Rito leri tirhisiweke laha henhla ra xiyembana ri vula munhu wo tirhela van'wana a nga hakeriwi, hi ndlela leyi swivula leswaku munhu wa kona a ngo pfuna nchumu swikomba ku kandziyela timfanelo ta munhu wun'wana. Va kunguhatile ku hlangana eka Mongwe ku yisa kungu ra vona ro dlaya Gudluza na Francisco emahlweni. Bellina u ya emahlweni a nyefula Taljaart aku : Taljaart xindzendzele lexi! Xi kwihi! (p15)

Paul tani hi loko a wela ka komiti ya nhlango wa Gaza u ri loko a nga sayinanga va Francisco va ngaka va nga yi kumi mali, u tlhela a boxa leswaku e khofini ya yena u na mavholovholo yo tala swinene lama ya tirhisiwaka ku herisa vutomi bya Francisco na Gudluza. Loko vo lava swi fa mona swo fana na va Benete. Bellina u te a haya emahlweni a nyika vuxokoxoko bya Francisco Taljaart o nghena hi twa Bellinah a ku:

U nghena wonge I yindlu ya kokwa wa wena leyi, hi!
(un'wi hundla xihlaya hi bodlela ra "beer" leri nga n'wi gula meno lama a ma tshembile ku hlampfunha nyama ha wona) I khale ndzi ku byela leswaku u nga nghena ngheni lomu hi nga kona u nga gongondzanga. (p15)

Hambiloko Taljaart a nghene a nga gongondzanga kambe Bellinah u hava timfanelo ta ku n'wu ba kumbe ku n'wu vavisa hindlela leyi, u ovile timfanelo ta yena. Taljaart hi ku twa ku vava hi vona a vula marito lawa a ri karhi a huma ngati aku:

U ndzi kumile kahle namuntlha sathana. Ekaya kumbe va ha ndzi hanyela maxaka. (a huma, a korhamile) (p15)

Lizzy u lerile a muka a ya kaya laha a nga fika a kuma Francisco na Gudluza va titshamerile, kutani a nghena a ri karhi a ti yimbelerisa xinghomani a fika a ti wisela exitulwini. Hi loko va Francisco va n'wu hlamusela hi timhaka ta Mfinyata ni mafambiselo ya yena. Francisco u tlhele a kombisa leswaku u ta siya Lizzy eXipilongo a tshama nyana kona, hiloko a ala a vula leswaku hambisi siku rin'we a nge pfuki a tshamile, u tlhela a kombisa ni leswaku tiya vat a endleriwa hi va mani

leswi yena a nga karhala hiloko a vitana Ndirayi aku: Ndirayi! Ndirayi! Kambe a hi ku honisa ka yena nuna loyi.(p.17)

Ku va munhu a ri mutirhi wa wena kambe a ri nkulkumba a swivuli leswaku a nga ha xiximiwi, munhu un'wana na un'wana u ni mfanelo yo xiximiwa hambu a ri ntsongo. Marito lama "nuna" loyi ya komba xinyajo. Chinawu u lerile a ti fambela hi loko Francisco a ya emahlweni a kombela nsati Lizzy leswaku va famba swin'we exipilongo, hiloko Bellina a vula leswaku a nge pfuki a yile eXipilongo hambu leswi vatswari va nuna va nga se tshamaku va n'wi vona himpfhuka a hlomisiwile hi nuna wa yena. Bellina u te a sungula ku huwelela Ndirayi hi rito ro khahla, loko Ndirayi a nga switwi a vutisa xivutiso xa leswaku tikhasimende ta kona tilo tarisa kuyini? Ndirayi u ve a ya laha a vitaniwa kona hi twa Bellina a vulavula aku:

Hi rini ndzi karhi ndzi ku vitana? Ni thyaka ra wena!
Tisa mali hinkwayo ya byalwa lebyi u nga sala u yi
kuma, kahlula! Loko u hetile u ta longa u famba
namuntlha vusiku lebyi (p.17).

Loko munhu u lav ku n'wi hlongola entirhweni a wu fanelanga ku n'wi byela leswaku sweswi yima u famba, u nyika nkarhi wo kota ku longa nhundzu ya yena no hlantswa leswaku a nga fambi na thyaka, leswi hi swin'wana swa swihlawulekisi swa ku oviwa ka timfanelo ta vanhu. Ndirayi u lave ku tiva nandzu lowu a endleke wona ku kala a hlongoriwa a tlhela a kombisa leswaku leswi Lizzy a swiendlaka I ku cukumeta xisiwana na swona timbita tita sala ti korisela hi mani ni mapoto ku ta hlantswa mani, a tlhela a kombela leswaku Francisco a n'wi kombelela kurivaleriwa, hi twa Lizzy a hlamula hi rito ro konyolola aku: Ndzi ri huma! Ku vula mina. (huma Ndirayi) (p17).

Leswi swi hlamarisile nuna wa yena Francisco a vula leswi Bellinah aswiendlaka namuntlha a hiswa ntsena xi ta twala. Ndirayi u ve a nghena na xinkwamana xa mali a fika a ku xi cheke! Kwala mahlweni ka Lizzy, se Lizzy a ku: Famba sweswi, ndzi nga ha ku voni laha namuntlha. (huma Ndirayi) (p18).

Mahlongoriwele ya Ndirayi ya vavisa ngopfu hi leswi ku nga vusiku ni loko a kova nhlikanhi a swi antswa swinene. Hi loko Francisco a tiyela ku hlambeni Bellina a sala

a vulavula a ri yexe a ku loko ku fika wa vumune u ta va u funye buwa eXipilongo a wu nga ku voni.

Ku yisa emahlweni ku paluxiwa ka ku oviwa ka timfanelo ta va tirhi va le makaya, hi vona Taljaart a ri exitarateni a kongoma ekhefina ka ha ri mpundzu, a ri karhi a vulavula a ri yexe aku:

Sis! Demet! Sathana! Leswi xi ta fa rini xilo xo pfumala ni nuna, xo khutuza vavanuna va mintlunya, demet! Sis! Ni marhama ya mina yo thikili-thikili! Ku guriwa meno hi vavasati, mina Khazamula Nkanyani njhe! Xana comela, mimpuchwani ni tinyama leti ndzi nga ta ka ndzi nga swi koti no dya, ndzi rhumiwa swona mina! (p.18)

Bellina u lo nah eta ku faya Taljaart hi bodlela a tlhela a n'wu rhuma ku xava nyama na comela a nga vuli nchumu hi ku vaviseka ka yena, hikokwalaho ko khunguvanyeka Taljaart u bohe kungu ra leswaku loko o hlangana na maphorisa u ta va hlamusela hi makungu yaku dlayiwa ka Francisco a tlhela a va komba ni la va tumbetaka kona chopasi ya vona, ni mabyalwa ni hinkwaswo leswi a swi xavisaka. Taljaart a ri eku fambeni o vona Ndirayi a lo kukununu endzeni ka movha wa khale lowu va nga wu cukumeta. Taljaart u sungule ku huwelela Ndirayi aku: He Ndirayi! Ndzi vula wena Ndirayi kwala ndzeni ka hoko ya tinguluve! Swi lo yini? (p.18)

Tani hi leswi Ndirayi a nga hlongoriwa vusiku a ku ri hava laha a ta kombela kona hikuva vanhu hinkwavo a va etlele a boheka ku ti kumela ndhawu yin'wana ni yin'wana a etlela kona. Tani hi leswi Taljaart a n'wu vitanaka u humile a khomile saka leri a funungele rona. Hiloko Ndirayi a hlamusela Taljaart leswaku u hlongoriwile tolo, kutani Taljaart a lava ku tiva leswaku hikokwalaho ka yini loko a vulavula Fsi! Fsi! Loko u vulavula? A hlamusela leswaku u guriwe meno hi Bellina, a fele ku nghena sitinirhumu a nga gongondzanga, hi twa Ndirayi a byela Taljaart a ku:

Mina se a ndza ha tivi lomu ndzi nga yaka kona.
Ndzi ta ringeta ku bubela Francisco na Gudluza
leswaku va ndzi posela kwale xipilongo, ndzi to
yini? (p.18)

Taljaart u hlamusela leswaku hambu swiri tano u lava ku va laya hi ku ya byela maphorisaxihndla xa vona a nga se famba. Ndirayi u ringete ku kombisa Taljaart leswaku a swinga olovi leswaku a byela maphorisa hikuva u hava ni pasi vo to khoma yena, kwalaho hiloko na yena Ndirayi a kunguhata ku boxa swa migodi ya byalwa. Va te vaha famba maphorisa yo ta ya huma hi le khefina ya kongoma laha a va ri kona. Loko maphorisa mafika hiloko Taljaart a va yimisa, maphorisa va lave ku ka va nga va tekeli enhlokweni kambe va hlamula vaku: Mi nga hi hlwerisi swikhalabyana ndzi n'wina! Byi tshwa kwihi namuntlha? Mi nga hi hlevela. (p.19)

hi loko maphorisa va tshinelela kutani Ndirayi a sungula ku va hlevela aku:

Aha-a! yingisani haleno , kambe minga ti sweswi
(hi ku hlevela) ma ku tiva le ka Bellinah, mi ngati
sweswi, hi le nomboro 123 odendaal street, laha
ku nga byariwa tibonchisi, ku celeriwe magogogo
manharhu ni diromo yin'wana yi kulu swinene,
hinkwaswo leswi I chopasi nimbhambha, ku celele
mina hinkwaswo leswi. Yingisani va ni mavholovholo,
namutlhabi eyiti ni madyambu mita va kuma swineneva
ri karhi va lulamisa rhengu ra ku ya balesela Francisco
na Gudluza. Vonani (u vula hikuva komba meno lama a
ma fubarherile, a hlamisa ni meno) I bodlela ra "beer"
wansati a nga ndzi hundla hi rona... Bellinah! Mi nga
tsandzeki ku ta, tanani mitele. (phorisa(b) ri tsala ri swi
heta) (p.19)

Ndirayi na yena u lo na vona leswaku Taljaart u nyike maphorisa vuxokoxoko hinkwabyo hi loko na yena a sungula ku humesa vuxokoxoko a ku:

Na le ka nomboro 173 vicent street, ku celele
mina mabyalwa endzeni ka xihahlu xa tihuku.
(phorisa(b) ra swi tsala (p.19).

Kutani phorisa loko ri hetile ri lerisa leswaku va famba hikuva vanhu va nga kala va swilemuka leswaku ku humelela yini? Loko va sele va ri vambirhi hiloko Taljaart a vutisa Ndirayi leswaku u ya dya kwihi na swona u ya etlela kwihi? Ndirayi u lo kombisa leswaku ni byongo bya yena a bya ha tirhi a nga koti ku ehleketa nchumu hikuva hinkwaswo leswi a nga hlangana na swona a swi katsa no xanisiwa miehleketo hi twa Ndirayi a ya mahlweni aku:Khombo ri ndzi wele, ri ndzi wele (p.19).

Hakunene leri a ku ri khombo ro chavisa ku pfumala ko etlela ni swo dya I nhlomulo lowu kulu ngopfu. Taljaart u lerisile leswaku a suki a yima kwahala u ta vuya a n'wi kuma kona leswaku vat a lulamisa swin'wana.

Hi le mutini wa Bellina hi eyiti nimadyambu Bellina wa huwelela Taljaart u ri: Taljaart! Taljaart! Ndzi ku susa maphundzu walawo loko u nga hatli u fikile sweswi (p.20).

Taljaart u fike a gongondza enyangweni kutani a nghena hiloko Bellina a ku:

Yingisa swinene! Byela swidakwa hinkwaswo leswi
nga le khixini ni le xitupini leswaku swifamba
hinkwaswo sweswi. Byalwa byi herile va byele
sweswi. (Huma Taljaart) (p20)

Bellinah a nga kombi ku tisola na loko a n'wi vavisile hi bodlela tani hi ntolovelu wa yena wo ova timfanelo ta vanhu hi vona a tirhisa marito yo fana "swidakwa" k uvula vanhu lava ku nga vona va tisaka mali emutini wa yena.

Hi vona Bellina, Benjamin na Lazarus vasungula ntirho wa vona wo kunguhata ku dlaya Francisco na Gudluza. Va te va ha vulavula Lizzy na yena o ta a ta fika a gongondza kutani va chava swinene va hleketa leswaku I maphorisa, u nghanile, va yisa ntirho emahlweni kutani a vula leswaku emutini wa yena a ku nghaneki hi

phorisa na swona yena I munghana wa maphorisa, hikuva loko va fika u ba hi bodlele ra “beer” na swona maphorisa va switiva leswaku yena u na layara yena “Darlowk and Darlowk”. Lizzy u tile ni mavonelo ya leswaku va tirhisa Buta Mzitho ntsena loyi a nga ta khawurisa nkanu ya swindzendzele leswi a swi balesela. Lizzy u tlhela a vula leswaku yena u to yenga Francisco va ya laha yena a nga ta lava leswaku va ya kona kutani Buta Mzitho a ta va a n’wi kumaka kahle. Bellina u lerisile leswaku un’wana ni un’wana wa vona a humesa vholovholo ra yena a veka etafuleni leswaku vata vona leri ringa tirhisiwaka hi Buta Mzitho ku herisa vutomi bya bya Francisco na Gudluzi. Va te va ha twanane ku landza Buta Mzitho kutani Bellina a vitana Taljaart leswaku va famba swin’we hi loko maphorisa ya gongondza, hi loko phorisa ri lerisa ri ku: Swi tshikeni sweswo kwala tafuleni! (u va komba vholovholo ra kwe) (p.21).

Kwalaho hinkwavo va bohiwa hi mazankosi va famba va ya exitokisini. Phorisa rin’wana ri ku ku ni xigevenga xin’wana xi hala khixini kasi a ku ri Taljaart, kutani phorisa rilerisa Taljaart ku tshama ehansi. Hi loko Bellinah a hlamula Taljaart aku: Wena Taljaart! Swikwembu swa ka hina swi ndzi rivalela, kambe swi ndzi byela leswaku hi wena u nga ndzi “mpimpa” u ta...(p.21)

Phorisa ra mulungu ri lerisa maphorisa lama n’wana ku huma va kamba le handle loko va hetile ku yembula madiromu, van’wana va lerisiwa ku ya eka Lizzy ku kamba na kona, loko va hetile ku cela madiromu. Bellina hi ku twa ku vava hiloko a kombela ku tweriwa vusiwana lebyi yena a nga ri na byona eka van’wana, hi twa phorisa ri hlamula ri ku:

“Hou jou bek lawaey maker! (eka maphorisa).
Soek alle plekke hier binne vir brandewyn en
skokiaan” (p.21)

Kutani maphorisa va secha hinkwako va ri karhi va vuya ni mbhambha ni mabyalwa ya xilungu, kutani phorisa ri lerisa swivocho (swigevenga) ku nghena evheneni ri tlhela ri kombela Taljaart ku sala na yindlu hi twa ri ku:

Wena xikhalabyana ndzi wena u ta sala ni yindlu
(u komba Taljaart) I ntirho wa wena wolowo ku
kondza hi vuya mundzuku. (vahuma) (p.21)

Taljaart a ri karhi a ba mandla a ku inkomu tihosi mita ndzi kuma kwala mundzuku.
Taljaart loko a sale a ri yexe a pfulele na radiogram a cina. Loko se a ya eku tleni
hi twa a komba ku dada a nga switivi leswaku u ta ya etlela kwihi hi twa a ku:

Se ndzi ta ya etlela kwihi namuntlha? Le hokweni
ya tihuku ndzi luma hi madzedze, na swona maphorisa
va te ndzi sala ni yindlu. Hayikhona, namuntlha! Namu-
ntlha! (u nghena “bedroom” wa vuya a ambale na tipijama
ni gaweni. Wa tinyanga-nyanga no cina. (p.22)

Leswi paluxela kahle leswaku Bellina a rini nsele hikuva a etlerisa munhu ehokweni
ya tihuku, leswi ku nga ku ova timfanelo ta munhu un’wana. Ute loko a ha
rhendzeleka na yindlu kutani Ndirayi a nghena aku ka yena: Ndzi lo vona kuri heyi, I
nkitsikitsi wa maphorisa la mutini, ndzi ri “malalaphayiphi” le a ndzi etlele kona
(p.22).

Hi loko Taljaart a ya teka tipijama tin’wana a haxa Ndirayi a ku: Ti twise xilungu na
wena Ndirayi. Namuntlha hi to etlela eswifokofokweni swa va mesiisi Bellina (p.22).

Tsalwa leri ri hi paluxela ku oviwa ka timfanelo ta vanhu ngopfu ngopfu vatirhi va le
makaya.

Vabohiwa lavaya va ntlhanu va kumekile vaye ko ku tengeni ka milandzu no tlhela
va gweviwa hi twa phorisa ri ku eka Bellinah:

Hi siku ra 21 Sunguti, 1964, maphorisa ya nghene
endlwini ya wena enomboro ya 123 Odendal
street Meadowlands, a mi ri ntlhanu ni vholovholo
etafuleni ra wena. Vholovholo a ri tirhile, ri sele
hi makulu mambirhi ntsena, hileswaku ke lama

n'wani a ma tirhile u ma tirhisile, na swona nawu
a wu pfumeli leswaku ku va ni tlhari ra mukhuva
lowu. Hi mukhuva lowu u na nandzu. (p.23)

U voniwe nandzu wo tshama eJele a tirhela nandzu wa yena khume ra malembe handle ko hakela mali. Milandzu ya yena yi katsa no kumeka a ri ni xibukwana xa poso xa munhu loyi a hundzeke emisaveni ya yi katsa no tlhela a duvula tata wakwe loko a hari ni malembe ya khume mune. Milandzu ya kona yi katsa no xavisa byalwa swi nga ri enawini. Muhehliwa wa vumbirhi ku va Lizzy loyi na yena a nga kumeka a ri ni milandzu yo hlaya swinene hi twa phorisa ri ku: "Hi siku ra 21 Sunguti, 1964 u kumekile u ri entlaweni wa swigevenga, u tumbelele nuna wa wena etimhakeni leto biha leti. Na wena u xigevenga".

Lizzy u gweviwile malembe ya nkaye ku va ari eJele. Huvo a yi pfumelanga leswaku a hakelela milandzu ya yena. Yi lave leswaku a tirhela xigwevo xa yena endzeni. Benjamin yena u gweviwile swipakani swa nkaye u tlhela a tirha tinhweti ta khume nkaye eJele Khazamula Mongwe. Swigevenga hinkwaswo swigweviwile ku tshama eJele.

Ndirayi na Taljaart va yimele swo famba ku tlhelela kaya xipilongo, hi twa Francisco a vulavula na Ndirayi a byela hi ta makwavo wa yena loyi a pfula hodela hi twa Ndirayi hi ku tsaka a ku: U vula Mafemani n'wana mhani na? swikwembu swa ka Xilaluke swi ta etlela hinkwaswo (p25).

Hi twa Taljaart hi ku vona a nga byeriwi nchumu hi ta ka vona a sungula ku vutisa leswaku va ka Nkanyani vona va ha ri kona ke? Ho loko Gudluza a hlamula aku: Tata wa wena Khazamula ni mukhegula va lovile (p.26).

Leswi swivangele Taljaart xiphiso xo ka a nga switivi leswaku u ta ya kwihi loko a fika, kutani Gudluza a ku va ka n'wina va ha ri kona va rhurhele epfukani, se va ake kwale Xitasini.

4.3. NXOPAXOPO WATSALWA RA *GIJA WANUNA WA MATIMBA*

4.3.1 Nkomiso wa tsalwa ra *Gija wanuna wa matimba*

Eka tsalwa leri ra Gija wanuna wa matimba hi laha ku paluxiwaka ku oviwa ka timfanelo ta vatirhi ngopfu ngopfu ku oviwa ka timfanelo ta va tirhi va le makaya. Eka tsalwa leri hi kuma valungu lava a va ri na mugodi eJoni va endzela Hosi Bamuza ku ta kombela ku nyikiwa vatirhi lava va nga ta ya tirha emugodini wa vona. Valungu lava loko va fanele va nyikiwa vanhu a va fika va luva ehosini hi ku humesa mali yo karhi leswaku yena hosi a va nyika vanhu va yena.

Loko hi xiyaxiya hi kuma leswaku hosi hi yena loyi a vuyeriwa ngopfu kambe a nga tirhanga nchumu. Vatirhi hinkwavo loko se mulungu a va vuyisa ekamaya a va tlhela va fikela ehosini ku ngari emakaya ya vona. Loko va fikile va nga se ya emakaya ya vona a va fanele va rhanga va luva hosi hi swimalana switsongo leswi va nga na swona. Leswi swi paluxela kahle erivaleni leswaku a va nga vuyeriwi hi nchumu handle ko fela zava.

Ku yisa emahlweni hi kuma leswaku loko va fikile kwale mugodini a va tshamela ro demeteriwa hi Foromani ya vona leyi a yi va Foromisa. Foromani leyi a yi nga lavi ku vona munhu a lolokile dyambu hinkwaro yi tlhela yi nga lavi ku vona munhu un'wana a ri karhi a vulavula ni munhu un'wana. Marito lawa foromani leyi a yi matirhisa a ma nga lulamanga eka vatirhi. Loko mugodi wu tshika wu hirimuka Foromani a yi lerisa vatirhi leswaku va nghena emugodini ku ya humesa kumbe ku pfuna vanhu lava va weriweke hi mugodi handle kova yinghena hi yoxe. Foromani a yi nga ngheni hi yoxe hikuva a yi switiva leswaku vutomi bya yena byi wela ekhombyeni se yi lava leswaku khombo ri wela vatirhi yena a sala a lo tshee!

Loko mutirhi a nghena a ponisa vutomi bya mutirhi kulorhi hi kuma leswaku a nga hakeri hi nchumu, wo chava mumu wu ya endzhutini, leswi switikomba kahle leswaku a ku ri ku oviweni ka timfanelo ta vatirhi hikuva ku ponisa vutomi bya munhu a hi mhaka yi ntsongo na swona vutomi bya munhu a byi xaviwi hi mali, kambe hakelo a ko va wachi ya nxavo wa le hansi.

Tani hi leswi ntirho wa timayini wu vekaka vutomi bya vanhu ekhombiyeni hi vona vanhu vo tala a va vuye vari swilema va tsemeke milenge va n'wani va tsemeke mavoko kambe va nga holeriwi mali yo ni voneni. Nakamb hitlhela hi kuma leswaku van'wana va vatirhi a va fele kwale ndzeni ka mugodi kambe loko hi hlaya tsalwa leri a kuna laha ri nga hi paluxela laha mavito ya vatirhi lava feleke emayini va nga ririsiwa hi mali yo karhi, leswi vulaka leswaku hi hin'wana yaku oviwa ka timfanelo ta vatirhi hikuva mayini a wu fanele wu sala wu teka vutihlamuleri bya mindyangu ya lava feke.

4.3.2 Ku paluxiwa ka ku oviwa ka timfanelo ta vatirhi va le makaya endzeni ka tsalwa ra Gija wa nuna wa matimba hi H.S.V. Muzwayine na Bill T. Mageza.

Mhaka leyi paluxaka ngopfu eka tsalwa leri loko vatirhi va le mugodini va vuyiseriwa emutini wa hosi hi xikongomelo xo luva hosi va nga se fika emakaya ya vona. Loko va fika Bamuza a ndunduzela leswi va vuyeke a kombisa vunhenhe bya vona no va tlhela a lava ku tiva loko vatirhi va vuyile hinkwavo hiloko Khazamula a hlamula leswaku va vuyile kambe a va vuyanga hinkwavo hikuva van'wana va helele kwale hi ku khumbuteriwa hi mugodi wa le Robison Deep kasi van'wana va khorhwile na vavasati va kwale hi twa Bamuza a hlamula aku:

Swavavisa kambe hi to yini? Mali ya xilungu
ya laveka. Hi xava swinyingi swa xilungu.
Tinoni ta vavanuna lava hi to yini? Tshen-
gwe a ri arisiwi la mutini vavanuna, mi pfuna
hi ku va teka (p.18).

Minkarhi hinkwayo loko valungu va timayini va lava vatirhi a vat a endzuneni ku ta kombela vanhu va nhlayi yo karhi. Valungu lava a va humesa swokarhi, va nkhense ndhuna ku va yi va nyike vanhu va yona. Na vona vatirhi loko va vuya hi le ti mayini a va fikela endhuneni laha va nga sukela kona na vona a va fika va humesa tinyiko va luva hosi hi twa Khazamula a ku: Hi vuyile. Tinyiko ta wena hosi hi leti. A hi ti rivalanga (p.18).

Kutani hosi yi amukela tinyiko yi vula leswaku a swi ti la! Vanhu vo tala loko va vuya van'wana a va khomiwe hi vuvabyi bya rifuva van'wana va tsemeke ni milenge, hi twa hosi a byela valungu lava leswaku va nga ka va nga ha kumi vanhu etikweni ra yena hi twa a vula marito lawa aku:

N'wina, va nhlonge yo basa, a mi ndzi Nyiki nchumu na switsanana. Hi yo ya yini leyi? Na vanhu va mina vo tala a va ha vuyi, ndlala! Ndlala! Yo hi dlaya hi ri na vavanuna la kaya. Va fa va ku mboo! (p.18).

Loko mukomutara a twa sweswo hi twa a vula marito lama aku: Hi to pondo nhloko ya munhu ke. U ri yini wo hi byela lava u nga hi nyika vona namuntlha. (o n'wi komba mali) (p.18)

Loko hi languta leswi humelalaka laha tsalweni hi kuma leswaku matshan'weni yo ku vuyeriwa mindyangu ku vuyeriwa hosi ya tiko, hi yona yi hakeriwaka mali matshan'weni ya vatswari kumbe mindyangu. Endzaku ka loko Bamuzi a nyikiwe mali hi twa a vula marito lama a ku: Swa antswa, ndzi ta nyana hi ta minyika vavanuna va dzambirhi namuntlha leri.

Endzaku ko nyikiwa mali hitwa hosi yi vitana Nkwinika leswaku a vitana vanhu lava ya ka mugodini. Vanhu a va ti lunghisile, kwalaho hiloko va lelana ni valungu kutani vakombela leswaku va nga rivali ku tan a byalwa loko va tlhela va vuya.

Vatirhi va fikile eJoni nampundzu endzeni ka mugodi, nghena vatirhi, Foromani, Gija na Francisco, kutani Foromani yi sungula ku foromisa vatirhi yi ku:

Khamon! Khamon! Bamba lapha beka lapha-chona phansi, wena! Huphi wena phuma, maphara! Haikona fanaga! Wena bamba fanaga! Wena bamba lo drill fanagalo, comprehend? Dasem! (p.19)

Loko Francisco a byela Gija leswaku a nga switekeli enhlokweni leswi mulungu a swi vulaka hikuva I ntolovelwa wa yena wa masiku hinkwawo. Gija tani hi leswi o sungula

a nga tolovelanga ku korhama hi loko a twa xisuti xi vava kutani a ololoka a rivala na leswaku u tab a lwangu ra mayini hi nhloko. Foromani u lo twa Gija na Francisco va ri eku vulavuleni hiloko a ku: Hey! There! Haikona wena, talk, talk, sonke sikhathi! Chona phansi yo macopi! (p.20)

Foromani a nga lavi ku vona munhu a ololokile kumbe ku vona vanhu vakarhi va vulavula na kantsongo. Francisco u ya emahlweni a letela Gija matirhelo ya le mayini. Vate va ri karhi va tirha va ri karhi va yimbelela hi xikadyana ku twakala mugodi wu ku gidi! Wu hirimuka elwangwini, maribye lama kulu ya wela vatirhi, hi nkarhi nyana ku twakala mukhosi wo kalakala ka munhu lowu a wele ehansi maribye ma ri ehenhla ka yena hi twa a rila hi mukhosi a ku: Aah! Yo manano! (p.20)

Gija tani hi ro sungula a tirha emayini u chavile ngopfu kambe Francisco hikuva a va tshama va karhi va vona timhangu to tani a nga chavanga na ka ntsongo. Gija hi ku chava loku kulu hi twa a ku:

Se hi to celeriwa haha hanya la! Mina ndzi vurile ekaya leswaku a ndzi swilavi ku ya etimayini. Hi ta helela kwala kasi he van'wana ha ha ku hlomisa tolo Kunene loku! Se ndzi khumbhula makhandzeni nkatanga (p.20).

Gija a nga khomeki kahle loko a ehleketa leswaku a nga fa a siya Makhandzeni wa kwe. Loko Gija a ha vulavula tano hi loko Francisco a n'wi komba munhu loyi a nga pfaleriwa hi ribye a ku a wu n'wi twi ku cema. Loko Foromani yi swi vonisa sweswo hi loko yi lerisa leswaku u n'wana a nghene a n'wu humesa hikuva a nga ka a nga tshikiwi a fela kwalano. Hi twa Foromani loko yi huwelela yi ku:

Khamon! Madoda! Huphi yena nghena bring lo brother ka yena lapha outside? Wena nghena? (u komba un'wana wa mutirhi) (p.21)

Tani hi munhu hambu yena Foromani a ta swi kota ku nghena a n'wi humesa kambe hi ku a ri hanyeli u susumetela van'wana leswaku vanghena yena a ta sala a hanya loko vo tshika va file. Hi twa mutirhi loyi a vitana hi Foromani a hlamula a ku:

Mina ndzi nge swikoti, foromani (dzunguza nhloko)
Vana va mina vata sala na mani? He! N'we van'wana!
Kasi a mi swi twi? Foromani u lava nhenha leyi faneleke
ku phalala (p.21).

Foromani u kombela leswaku a nghena a phalala kambe na yena a hlamusela leswaku wa chava a nge swi koti hi twa a hlamula aku: (Dzunguza nhloko) ndzi nge swi koti, Foromani no hlomisa a ndzi se hlomisa. A ku to ya wun'wana (p.21).

Hinkwavo va arisa sweswo ku ya humesa loyi a nga weriwa. Gija hi kwalaho ka ntwela vusiwana a nghena a human a yena un'wi khomile hi mavoko hi twa Foromani hi ku tsaka yi byela Gija yi ku:

Wena brave boy! Wena ensile muhle sterek lapha mine, thina sonke lapha munye muntu. Lo baas ka lo mayini yena nika wena lo muhle sterek watch. (eka lava n'wana) khamon! Nina thatha lo two boys yena hamba lapha sibelhele (p.21).

Tani hi leswi Gija na yena a vavisekile loko a ya humesa loyi a weriwile va rhwariwe ha va mbirhi va yisiwa exibedlele. Hi twa Foromani yi ndunduzela Gija yi vula leswaku u ta nyikiwa hakelo ya wachi ku va a humese munhu loyi a weriwile hi maribye. Leyi hi yi n'wana ya tindlela to oviwa ka timfanelo ta va tirhi hikuva a fanele a kuma hakelo ya xiyimo xa le henhla hikuva u ponisile vutomi bya munhu, kasi hi le tlhelo na yena loko a nghena emugodini ku ya humesa munhu na yena vutomi bya yena a byi va bri ri ekhombyeni hikuva na yena a swi ta endla leswaku a vaviseka hi kokwalaho ka sweswo, kumbe ku heleriwa hi vutomi bya yena.

Loko Gija na mutirhi va ha ri exibedlele hi vona Francisco a endzela exibedlele ku ya pfluxela Gija. Francisco u nghene a n'wi pfluxela, loko va ri karhi va vulavula Gija u

kombisile leswaku miehleketo ya yena yi ehlekete nsati wa yena ekaya. Gija a kombisa ni vumburhi bya nsati wakwe. Gija u ve a tshuxiwa exibedlele a horile. Gija na Francisco vat eke riendzo ro ya eka Lizzy loyi a ri muxavisi wa byala. Loko Lizzy a hari eku vulavuleni na Francisco ku hundza xiyembana lexi a xi lo phyi! Na thyaka, nyuku wona a ha ha vuli loko xi fika eka vona xi ku: Nyama ya ha ri kona? Loko yi herile mi ndzi rhuma ndzi ya xava le ka Ah wong. (p.23)

Leswi swi komba ku xipfumala na xisibi xo hlamba hi xona, mara xikarhi xitirha emutini wa munhu laha mali yi nghanaku siku na siku. Loko Lizzy a twa xiyembani xi vulavula hi twa aku:

He, wena! Jim! U vitane hi mani kwala? Loko wo tshika choppers yaleyo ya mina yi tshwa kwale handle embhawuleni, u ta xi kuma lexi u xi lavaka. Huma la! (p.23-24)

Swi tikomba kahle leswaku Lizzy a tshamela ro ova timfanelo ta xiyembana hikuva loko a ku u ta xi kuma lexi u xi lavaka, leswi vulaka leswaku u ta biwa. Xiyembana xo na switwisa sweswo hi loko xikombela ku rivaleriwa hi Aunt Lizzy. Francisco na Lizzy va tshamile swin'we va hungasa kutani Francisco a kombela ku nyikiwa half-ya "gin" na choppers ya macheleni mambirhi hiloko Lizzy a huwelela xiyembana a ku:

Hi swona, Francisco (wa yima) Jim! Jim! Leswi dyinga tani dyi etlele la dyi nga kona! Xiphukuphuku lexi! (p.24)

Marito lama ma nga laha hemhla a mafanelanga ku vuriwa munhu nkulukumba ku fana na Jim boy, hambu loko munhu wo switwa leswaku a nga tlarihanga kahle a swi fanelanga ku a nga vuriwa xiphukuphuku, leswi I ku kandziyela timfanelo ta ximunhu. Loko Lizzy a ha ri ku huweleleni hi vona xiyembana xinghena laha a xi vitaniwa kona. Hi twa Lizzy a ku:

Yingisa haleno xiphukuphuku ndzi wena! Chela "choppers" hi bodlela lerikulu. U ta rivala ku hlantswa bodlela leswi a nga we! (p.24)

Marito lama hinkwawo ma ha tiyisisa ku oviwa ka timfanelo ta vatirhi, hambu leswi van go yini munhu a nga chela byala ebodloleni a nga hlantswanga. Xiyembana xi teke bodlela xi ri karhi xi tsutsuma xi ri khomile xi ku nta hlantswa, nta hlantswa. Endzaku ka sweswo hi twa Lizzy a komba xinyajo ni le ka nuna wa yena hi k uvula marito lawa aku: Francisco, wa switiva leswaku lexa dlakuta ra nuna wa mina, a xi vuyi ku fikela hi wa vumbirhi wa vhiki leri taka. (p.24)

Marito yo fana na dlakuta a matshamisekangi ku va munhu a ma tirhisa k uvula nuna wa yen. Kwalaho Gija a hlamala ngopfu hikuva a nga se tshama a vona munhu wa muxaka lowu. Xiyembana xi ve xi yisa byala laha a ku tshame Francisco na Gija xi fika xi ku ri tikitiki emahlweni ka vona hiloko Gija a ku: “Nta n’wi nyika a havulanyana”. (p.25)

Hi loko Lizzy a hlundzuka a ku eka Jim:

U endla yini wena Jim? Huma la u ya tirha ntirho wa wena le xitangeni. U tivona u ri munhu wo siyerisana byala na tinjinga leti wena? (U endla o nge wa n’wi hupa himpama). (p.25)

Xiyembana xi lo na switisa sweswo kutani xivhika hi swandla, hi loko xi vula marito lawa xi ku:

U nga ndzi bi Aunt Lizzy. A ndzi nga ha swi engeti. Ndzi ta ya cela mugodi wa mbhambha hi kengwetla. (p.25)

Ha vunharhu va sale va nwa byala lebyi va byi khuzeke. Gija a ehleketa leswaku l vukanyi kasi l choppers. Eka ndzhawu leyi hi laha Gija a nga rivala makhandzeni wa yena hi ku kokiwa mahlo hi cineol na yimbelelo ra Bellina. Kwalaho hi loko Gija na Francisco va kunguhata ku ya endlwini ya Bellina laha a nga va nyika nomboro ya yindlu. Gija na Francisco va vuye va ya le ka Bellina laha Francisco a nga fika a siya Gija, yena a hundzela ka Lizzy. Kwalaho Gija na Bellina vas ala va rhandzana. Loko

ku fika nkarhi wa leswaku a lela a ta muka hiloko Bellina a vula leswaku wena a wa ha yi helo u tshika ntirho wa le mayini u lava wun'wana, a vula leswaku a nga lava wanuna wo tirha emayini hikuva ka fiwa. Loko vat a va va rhandzanile Gija u cincuwe vito a thyiwa vito ra Jimboy. Hi twa Bellina a ku: "Mina ndzi ta ku thya ra Jimboy."

Gija a nga a langa u vule leswaku leswi vito leri ri rhandziwaka hi Bellina swilunghile, va te va ha hungasa tano hi loko Bellina a lava ku tiyisisa leswaku hakunene Gija u ta tshika ntirho emayini. Hi twa yena Bellina a ku:

Tshembisa leswaku u ta tshika ku tirha emugodini u lava wun'wana ntirho wo antswa lha dorobeni. Hi ndlela yaleyo a hi ta kota ku vonana hinkwawo masiku. (p.31)

Ntshaho lowu wu hi paluxela kuoviwa ka timfanelo ta Gija hikuva munhu u na lunghelo ro tirha laha yena n'wini a tsakelaka kona. Handleko tekeriwa xiboho hi munhu wun'wana. Tani hi leswi Gija a ri na ndyangu ekaya loko a tshika ntirho wa le mayini, swi ta endla leswaku loko a nga se kuma ntirho muti wa yena wu ta va wu ri eku hluphekeni hikuva ku ta v hava munhu loyi a nga va a ri eku tundeleni ka muti wa yena. Xikongomelo xa Bellina a ku ri leswaku loko JimB a tshike ntirho wa le mayini u ta kota ku hamba va famba swin'we lomuya na lomuya hi twa a ku:

"A wu swi voni ke? Hi ta hamba hi famba swin'we lomu tibioscopeni, etikhonsatini na lomu tizoo lake".
(p.31)

Ku sukela siku rero JimBoy a nga ha tsemakanyanga emayini, tani hi leswi Bellina a tshama na mana wa yena hi twa mana wa yena a nghena laha Bellina na JimBoy a va ri kona hu twa N'wa-Ngwenya a ku:

Xiyemba-mugodi xi celerile mbhambha liya?
Ndzi twa leswo maphorisa a hi ku tala la mutini.

Rito leri tirhisiweke laha henhla ra ha tiyisisa ku oviwa ka timfanelo ta munhu un'wana. Bellina a pfumala mahanyelo lero a tsandzeka no xixima mana wa yena

loko va vulavula hi twa Bellina u rhume Taljaart ku nyika TimBoy byala kutani JimB a kombela Taljaart leswaku va nwa swin'we hikuva a nge hatli a byi hetile. Hi loko Bellina a ta nghena a kukuma Taljaart a nwi holovela a ku:

He! Wena Taljaart u lava yini la? Xindzendzele lexi! Huma ndzi nga si ku... JimBoy u nga hambu u ti toloveta na swiyembani. A hi vanhu swilo leswi! A wu xivonanga xin'wana le ka Aunt Lizzy? A hi vunwa bya swona swilo leswi (p.33).

Marito lama tirhisaka hi Bellina I marito yo eyisa munhu marito yo fana na "xindzendzele" a ma tshamisekanga ku va ma kongomisa eka minhu u n'wana.

Ku te loko Francisco a xave movha wuntshwa a vhaka ekaya kutani hi loko vatswari va makhandzeni ni vatswari va Gija va komberile Francisco ku famba na Makhandzeni a n'wi heleketa laha Gija a nga kona leswaku vatshama swin'we. Gija u hlambe nsati wa yena mavoko a vula leswaku a nga n'wi tivi tani hi leswi Makhandzeni a nga ya emahlweni a kombisa rirhandzu hi twa Gija a ku:

Hi swona salani wena Bellinah, ndzi ya eka wansati loyi a nga gwadama kwala wa ndzi lava, wa ha ndzi rhandza wena! Ehenhleri ka malembe ya khume lawa na xindzumudyana ku hava! No ndzi rhandza a wu ndzi rhandzi, handleka mali ya mina ntsena. (p.38)

Endzhaku ka loko Gija a vulavule marito ya lawa hiloko a teka nsati wa yena Makhandzeni va ti fambela va tiyela ekaya ka vona va ya sungula muti hi vuntshwa wu ya emahlweni.

5. NDZIMANA YA 5

5.1 Ku dlayiseta na ku bumabumela

Mhaka yaku xanisiwa ka vatirhi va le makaya i mhaka leyi tshamaku yi ri karhi yi humelela siku na siku hambu loko vanhu va ri karhi va tsundzuxiwa leswaku mhaka leyi a yi basanga. Mfumo wu ringeta hi matimba ku sirhelela vatirhi va le makaya kambe hi kuma leswaku vanhu lava xanisiwaka vo tala a va humeli erivaleni hikwalaho ko chava ku heleriwa hi mintirho ta ni hi Ndirayi na Taljaart.

Mfumu wu nga kota ku humelerisa pfhumba leri hi ku hetisela loko vanhu lava va xanisiwaka va kota ku humela erivaleni. Vanhu lava va nga ni vumbhoni hi ku xanisiwa ka munhu un'wana a va ti tshineta eka muxanisiwa kutani tindlela leti ti nga n'wu pfunaka kumbe ku n'wu hlohlotella leswaku a nga chavi ku humela erivaleni leswaku a ta kota ku pfuneta. Muganga wun'wana ni wun'wana wu fanele ku simeka komiti leyi yi nga ta langutana ni ku xanisiwa ni vatirhi va le makaya. Komiti leyi yi fanele ku endzela mutirhi wun'wana ni wun'wana wa le makaya ku ringana ka mbirhi hi nhweti ku kambisisa matirhehelo ya yena hi ndlela yo vutisa swivutiso. Hi ndlela yaleyo tinhlamulo leti a nga ta va ari karhi a nyika tona tit a kota ku humesela erivaleni ku xanisiwa ka yena na loko a nga xanisiwi.

Mfumu wu fanele ku tikisa voko eka vathori lava va xanisaka va tirhi va vona. Mahungu yo xanisiwa ka vatirhi va le makaya mafanele ku haxiwa no tlhela ya kombisiwa eka tiThelevhixini leswaku ni lava va nga tumbela va kota ku humela erivaleni no tlhela va swivona leswaku a hi vona va ri voxo va xanisiwaka. Vathori lava nga ta kumeka va ri karhi va xanisa vatirhi va vanhu va fanele ku xupuriwa hi nkxavi wo nyawula no tlhela swi kombisiwa eka mahungu hi nkarhi wa nxupulo wa vona leswaku na vathori van'wana vat a chava ku xanisa vatirhi va vona leswaku no vona leswi va nga ta endliwa swona.

5.2. SWIBUMABUMELO

Mulavisisi u bumabumela leswaku matsalwa ya timfanelo ta vatirhi va le makaya ya fanele ya landzeleriwa hi xikongomelo xo lava ku kota ku hlayisa vatirhi. Hileswaku vatirhi va fanele va hlayiseka no sirheleleka kun'wana na ku n'wana laha va nga kona. Timfanele ta vona hinkwato ti fanele ti rhangisiwa emahlweni himfumu nkarhi hinkwawo leswaku vanhu va kma ku rhula.

Milavisiso ya muxaka lowu yi fanele yi tshama yi ri karhi yi yisiwa emahlweni leswaku vanhu va ta kota ku dyondza ku hlayisa timfanelo ta vatirhi va le makaya hi ku hetiseka, hilaha ku nga heriki. Swi lava tibuku leti vulavulaka hi ku oviwa ka timfanelo ta vatirhi ti tekeriwa enhlokweni.

5.3 Swibumabumelo swa milavisiso leyi:

5.3.1 Ku oviwa ka timfanelo ta vanhu eka tsalwa ra Gija wa nuna wa matimba na Vatukulu va ka Gaza. Ku tsundzuxa vanhu leswaku va papalata ku xanisa vanhu va nwani.

5.3.2 Switandzhaku eka vanhu lava xanisiwaka no kombisa leswaku swi Nyanyisa nhlayu ya vugevenga e tikweni.

5.3.3 Mahanyelo ya vanhu lava va nga hlangana ni ku xanisiwa..

5.3.4 Tindlela to pfuna vanhu lava xinisiwaku..

TIBUKU LETI TIRHISIWEK

Abrams, M.H. 1971. *A Dictionary of Literary Terms*. Holt, Rinehart and Winston: New York.

Bancroft, L.2002. *Why does he do that? Inside the minds of angry and controlling men*.

(<http://books.google.com/books?id=xEZlpu3SVvcC&printsec=frontcover>). Berkley Books. ISBN 0425191656.

Barnet, S. 2011. *An Introduction to Literature: fiction, poetry and drama*. New York: Longman.

Besharov, D.J.1990. *Recognizing child abuse: A guide for the concerned*. New York: the free press.

Bograd, M., Feminist perspectives on wife abuse: *An introduction*, in Bograd, M., and Yllo, K. eds., *Feminist perspectives on wife Abuse*, Sage publishing, Beverly Hills, 1988; p 13.

Creswell, JW. 2005. *Educational research: planning, conducting, and evaluating quantitative and qualitative research*. 2nd. Upper Saddle River, NJ: Pearson.

Davel, C.J. 2000. *Introduction to Child Law in South Africa*. Pretoria: Juta and Co. LTD.

Domestic workers Welfare and Social Security Act 2010.

Dunkie, K. 1997. *Helping a woman who is abused*: Johannesburg. People Opposing Women Abuse .Powa.

“Emotional Abuse” (<http://www.counselingcenter.illinois.edu/self-help-brochures/relationship-problems/emotional-abuse/>). Counseling centre, University of illinois urbana-Champaign. 2007. Retrieved 8 November 2013.

English, Diana J,J. christopher Graham, Rae R. Newton, Terri L. Lewis, Richard Thompson, Jonathan Kotch, and Cindy weisbart Employee Well-being support: *A Workplace Resource*. 2008. 2008. Child Maltreat, 14(2).

Field, T., and Winterfeld, A. 2003. *Guidelines on abuse—Emotional abuse. Tough problems, tough choices: Guidelines for needs-based service planning in child welfare*. Englewood, CO: American Humane and Casey Outcomes and Decision-Making project.

Flower, R.B. 1994. *The Victimization and Exploitation of women and children*: New York: McFarland and Company.

Follingstad, D.R., DeHart, D.D., & Green, E. P.2004. "Psychologists' judgements of psychologically aggressive actions when perpetrated by a husband versus a wife." *Violence and victims*, 19, pp. 435-452.

Muzwayine H.S.V na Bill T. *Mageza Gija wanuna wa matimba* published by J.L van schalk .1980.

Grace, WJ. 1965. *Response to literature*. New York: Macgraw-Hill.

Gray, M. 1985. *A Dictionary of Literary Terms*. Singapore: Longman York Press.

Gross, F.A. 1985. *Youth Crisis: Cape Town. Juta and Company*.

Heidemarie K. Laurent, Hyoun K. kima, & Deborah M. capaldi. 2007. *Interaction and relationship development in stable young couples: Effects of positive engagement, psychological aggression, and withdrawal*. *Journal of Adolescence*. Volume 31, issue 6, December 2008, pages 815-8351.

Joubert, R. and Prinsloo, S. 2000_ *Educational Law Prcatical Duid fro Educators*. Pretoria: Van Schaik Publishers.

Judicial matters second Amendment Act 55a 2003.

Johnson k, R John, A Humera, S Kukreja, M Found, S W Lindow. 2007. *The prevalence of emotional abuse in gynaecology patients and its association with gynaecological*.

symptoms.(https://www.researchgate.net/publication/7026112_The_prevalence_of_emotional_abuse_in_gynaecology_patients_and_its_association_with_gynaecological_symptoms) *European journal of obstretics, gynecology, and reproductive biology*. 01/08/2007; 133(1):95-9.

Lupri, E. na Grandin, E. 2004. *Intimate partner against men*. National Cearance House on Family Violence.

Mairo, Ronald D.; O'Leary, K. Daniel .2000. *Psychological Abuse in violent Domestic*.

Relations.(<http://books.google.ca/books?id=pv6XljT4MpUC&printsec=frontcover#PPA192,M1>). New York: Springer publishing company.p. 197. ISBN 0-8261-1374-5.

Ndlovu-Mdumela A.T. 2006. *Child Abuse with special refences to Selected Xitsonga Novels*. Unpublished M.A. Dissertation. Pietersburg. University of Limpopo.

Mobaraki., A.E.H. and Soderfeldt, B. *Gender inequity in Saudi Arabia and its role in public health*. Eastern Mediterranean Health Journal. Vol 16. No 1. 2010

Moffitt, T. E., Caspi, A., Rutter,M., & Silva, P.A .2001. “sex differences in antisocial behavior.” Cambridge: Cambridge University press.

O'Brien, B. Buddhism and sexism: can There Be Buddhists Gender Equality?
<http://buddhis.about.com/od/becomingabuddhists/a/sexism>.

Pagelow, M.D. 1984. *Family violence*. New York: Praeger.

Peck, J. & Coyle, M. 1984. *Literary Terms and Criticism*. London: MacMillan Education Ltd.

Raylene, K. 1999. *Protecting Constitutional Rights*.

Research from the 2012 ABS personal safety survey.

Roberts, V.E. 1993. *Writing Theme about Literature*. Eaglewood. Prentice-Hall.

Oberlander Sarah E, Yan Wang, Richard Thompson, Terri Lewis, Laura J. proctor, Patricia Isbell, Diana J. English, Howard Dubowitz, Alan J. Litrownik, and Maureen M. black. 2011. *Childhood maltreatment, emotional distress, and early adolescent sexual intercourse: Multi-informant perspectives on parental monitoring*. Journal of Family Psychology. Vol.25(6) US: American Psychological Association pp. 885-894.

Schechter, D.S., Zygmunt, A, Coates, S.W, Dawies, M, Trabka, K.A and McCaw, J. 2007. Caregiver traumatization adversely impacts young children’s mental representations of self and others.

<http://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC2078523/>. Accessed 22 July 2015.

Taylor, S.J. na Bogdan, D.K. 1998. *Introduction to Qualitative Research Methods*. Toronto: John Willey and Sonci Inc.

The constitution of the Republic of South Africa, 1996 Act 108 Of 1996.

Mahammed sarwar. *The Quranic Arabic Corpus*. Verse 24:31 surar 1-nur (The Light). English Translation.

<http://corpus.quran.com/translation.jsp?chapter=24&verse=31>.

Theoklitou, D. Kabitsis, N na Kabitsi, A. 2012. *Physical and Emotional Abuse of Primary School Children by Teachers*.

<http://www.ncbi.nlm.nih.gov/pubmed/22197151>. Accessed 20 August 2015.

Thompson AE, Kaplan CA. *Childhood emotional abuse*. British Journal of Psychiatry. 1996 feb; 168(2): 143-8. PMID 8837902.

H.S.V Muzwayine *Vatukulu va ka Gaza*. Published by J.L. Van Schalk 1991.

Webster, M. 2014. *Domestic Violence*.

https://www.google.co.za/?gfe_rd=cr&ei=Koz2Va2BKImp8wfs0rDoBg&qws_rd=ssl#q=domestic+violence. Accessed 19 August 2015.

Mbeki, Thabo's Speech on 23 November 1995 at the National Conference on Women Abuse and Domestic Violence. Cape Town 29 October 2008.

Domestic violence Act 116 of 1998 (Assted to 20 November 1998).

Namie, G.2000, October. U.S. Hostile workplace survey 2000. Paper presented at the New England Conference on Workplace Bullying, Suffolk University Law School, Boston.

Glaser, D. 2002, June. *Emotional abuse and neglect (psychological maltreatment): A conceptual framework*. *Child Abuse & Neglect*, 26, 697-714.

Adams, Adrienne; Sullivan, Bybee, Greeson. May 2008. "*Development of the Scale of Economic Abuse*". *Violence against Women*.

<https://dx.doi.org/10.1177%2F1077801208315529>.